

T.C.
GAZİOSMANPAŞA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**ERZURUMLU İBRAHİM HAKKI'NIN MÂRİFETNÂME ADLI
ESERİNDE AHLÂK ANLAYIŞI**

Hazırlayan
Kürşat AKKUŞ

Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı
Din Felsefesi Bilim Dalı
Yüksek Lisans Tezi

Danışman
Yrd. Doç. Dr. Ali YILDIRIM

TOKAT – 2017

BİLİMSEL ETİK SAYFASI

Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü tez yazım kılavuzuna göre, Yrd. Doç. Dr. Ali YILDIRIM danışmanlığında hazırlamış olduğum "ERZURUMLU İBRAHİM HAKKI'NIN MÂRİFETNÂME ADLI ESERİNDE AHLAK ANLAYIŞI" adlı Yüksek Lisans tezimin bilimsel etik değerlere ve kurallara uygun, özgün bir çalışma olduğunu, aksinin tespit edilmesi halinde her türlü yasal yaptırımını kabul edeceğimi beyan ederim.

15.06.2017

Kürşat AKKUŞ

ERZURUMLU İBRAHİM HAKKI'NIN MÂRİFETNÂME ADLI
ESERİNDE AHLÂK ANLAYIŞI

Tezin Kabul Ediliş Tarihi: 15 /06/2017

Jüri Üyeleri (Unvanı, Adı Soyadı)

İmzası

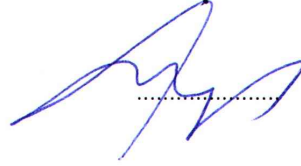
Başkan : Yrd. Doç. Dr. Ali YILDIRIM

Üye : Yrd. Doç. Dr. ASLAK
PAKÖZÜ

Üye : Yrd. Doç. Dr. Mehmet AYAS

Bu tez, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun
07./06./2017 tarih ve 22-SS sayılı oturumunda belirlenen jüri tarafından kabul
edilmiştir.

Prof. Dr. Mustafa ÇOLAK
Enstitü Müdürü: Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde yaşamış olan, dönemin padişahları tarafından çalışmaları takdir edilen ve desteklenen İbrahim Hakkı'nın, toplumun bilim ve kültür açısından gelişmesine katkısı büyüktür.

Yapmış olduğu çalışmalar, şuan dahi ilgi görmekte ve beğenilmektedir. Farklı konularda eserler vermiş olan İbrahim Hakkı, ahlâk konularında da halkın ihtiyacı olan bilgi ve birikimlere eserlerinde yer vermiştir. İbrahim Hakkı'nın bu konularda günümüze kadar ulaşan en kapsamlı eserinin Marifetnâme olduğu bilinmektedir. Birçok konuda olduğu gibi ahlâk konularında da halkın bilinçlenmesine katkısı olan İbrahim Hakkı, ahlâk konularında toplumun her zamankinden daha fazla ihtiyaç duyduğu konulara Marifetnâme'de yer vermiş, topluma ışık tutmayı amaçlamıştır. Ahlâki müeyyidenin Kur'an ve Sünnet bağlamında değerlendirilmesi gerektiğini savunan düşünürümüzün, toplumumuzun ve dâhi bütün insanlığın erdemli yaşama niyetlerine yol gösterecek bir çalışmaya imza attığını söylemek, her halde yerinde olacaktır.

Marifetnâme'de yer alan konulara bakıldığında; dini, dünyevi birçok konuda, insana, ahlâki tutumlar konusunda ışık tutacak tavsiyelerin yer aldığı görülmektedir. Bu nedenle ahlâki düşüncenin gelişiminde dini gelenek ve kültürün etkisine dikkat çekmek maksadıyla İbrahim Hakkı'nın ele aldığı konuları ahlâk felsefesi açısından çalışmaya karar verdik. Bu çalışma, temelde ahlak-din ayrılmazlığı görüşümüzü destekler mahiyette argümanlar içermektedir.

Bu çalışmanın başından netice bulmasına kadar, dualarını esirgemeyen anne ve babama, çalışma fırsatı tanıyan İl Müftümüz Sayın Ahmet ERDEM Bey'e, yardımlarıyla ve görüşleriyle yolumu aydınlatan Sayın Yrd. Doç. Dr. Ali YILDIRIM hocama teşekkürü bir borç bilirim.

Kürşat AKKUŞ
Haziran 2017

ÖZET

Bu çalışmada Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Marifetnâmesi'nde yer alan ahlâka dair konuları değerlendirmeye çalıştık. Öncelikle onun hayatı, kişiliği ve eserlerini kısaca anlattık. Marifetnâme'de yer alan konuların genel anlamda ahlâk felsefesi, özel olarak da İslam ahlâk düşüncesi açısından önemine temas ettik.

Onun ahlâka dair görüşlerinin konunun teorik yönünden çok, pratik yönüne ışık tuttuğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Bu anlamda onun görüşlerinin dine dayalı ahlâk teorilerine daha uygun olduğunu değerlendirdik. Onun, dindar bir insanın hayatına nüfuz eden dindarlık yaklaşımının, günümüz modern insanının ahlâk anlayışına katkılar sunabileceği değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Erzurumlu İbrahim Hakkı, Marifetnâme, Ahlâk felsefesi, Pratik ahlâk.

ABSTRACT

In this study, we tried to evaluate the ethical issues in Erzurumlu İbrahim Hakkı's Marifetnâme. First, we briefly explained his life, personality and works. We have come into contact with the importance of moral philosophy in general in the Marifetnâme, especially in terms of Islamic moral thought.

We can easily say that his views on morality shed light on the practical aspect of the subject rather than the theoretical aspect. In this sense, we considered that his views were better suited to the moral theories of religion. It is our hope that the approach of religiousness, which permeates the life of a religious person, can contribute to the moral understanding of contemporary modern man.

Keywords: Erzurumlu İbrahim Hakkı, Marifetnâme, Moral philosophy, Practical morality.

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİK SAYFASI	i
ÖNSÖZ.....	ii
ÖZET.....	iii
ABSTRACT	iv
İÇİNDEKİLER	v
KISALTMALAR.....	vii
GİRİŞ	1
Konunun Ortaya Konması	1
Konunun Ele Alınışı	15
I. BÖLÜM	
ERZURUMLU İBRAHİM HAKKI (1703-1780)	18
1.1. Hayatı.....	18
1.2. Kişiliği	23
1.3. Eserleri.....	25
1.3.1. Temel Eserler.....	26
1.3.2. Diğer Eserler	27
1.4. Marifetnâme.....	29
1.4.1. Marifetnâme'nin Takdimi.....	29
1.4.2. Marifetname'nin Konusu.....	30
1.4.3. Marifetname'nin Kaynakları	32
II. BÖLÜM	
MARİFETNÂME'DE AHLÂKA DAİR ELE ALINAN KONULAR.....	35
2.1. On İki Hayvana Benzetilen Zamanın İnsanlar Üzerindeki Etkisi	35
2.2. Yerkürenin Boylam ve Enlem Daireleri, Burçlar ve Bunların İnsan Hayatına Etkisi .	39
2.3. Oturulan Yerlerin ve Şehirlerin Mizacı	43
2.4. İnsan Bedeninde Bulunan Nefs Çeşitleri ve Ahlaki Yönleri	45
2.5. İnsan Bedeninin Şekilleri ve Karakter Yapılarına Etkisi.....	46
2.6. İnsanın Kalbinde Bulunan Kötü Ahlakın Hayvan Suretlerine Benzetilmesi....	50
2.7. Vücut Sıhhatine Ait Olan Yeme ve İçmenin Âdap ve Kaideleri.....	51
2.8. İnsanın Ahlâkına Göre Ölümü.....	52
2.9. Ölümden Sonra Ruhların, Ahlâkı Gereğince Cennet ve Cehennemlik Oluşları	53
2.10. Dünya Hayatında İtidalli Olmak.....	55
2.11. Gerçek Aklın Durumu	56

2.12. İnsan Kalbinin Halleri.....	57
2.13. Allah Dostu Olmanın Yolları.....	60
2.14. Hz. Peygamberin (sav), Sahabelerin, Tabiin ve Din Âlimlerinin Ahlâki Durumları	73
2.15. Sohbet ve Sohbetin Etmenin Adabı.....	76
2.16. İnsanın Bedeninde Bulunan Azaların Ahlâka Uygun Olmayan Durumları ...	82
2.17. Ahlâka Uygun Olmayan Diğer Hal ve Tavırlar.....	86
SONUÇ	89
KAYNAKLAR	92
ÖZGEÇMİŞ.....	97

KISALTMALAR

b.	: İbn
bkz.	: Bakınız
bs.	: Baskı
c.	: Cilt
c.c.	: Celle Celâlühü
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedi
h.	: Hicrî
H. No	: Hadis Numarası
Hz.	: Hazreti
m.	: Milâdî
r.a.	: Radiyallahu anh
s.	: Sayfa
s.a.v.	: Sallallâhu aleyhi ve sellem
Sad.	: Sadeleştirenler
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: Tahkik
trc.	: Tercüme
ty.	: Tarih yok

GİRİŞ

Konunun Ortaya Konması

İnsanı diğer varlıklardan ayıran en önemli özelliği akıl sahibi olmasıdır. İnsan, akli sayesinde kendisine uygun hal, hareket ve tavırlar sergiler, iyiyi ve kötüyü seçebilme kabiliyeti elde eder. Neyin iyi, neyin kötü olduğunu bilen insan hal ve tavırlarına bizzat kendisi şekil verir. İnsan aynı zamanda sosyal bir varlıktır. Bu özelliği ile insan dâima iletişime ihtiyaç duyar. Her şeyde bir kural ve kâide olduğu gibi, insanın iletişim kurmasında da, hal ve hareketlerinde de uyması gereken bir takım kural ve kâideler vardır. Bu kural ve kâideler insanın “iyi” ya da “kötü” olarak vasıflandırılmasına neden olan manevi nitelikleri, huylar ve bunlar doğrultusunda sergilediği iradeli davranışların tümünü içerisine alır ve bu davranışların tümüne “ahlâk” denir.

Ahlak kelimesi Arapça “hulk” (veya huluk) kelimesinin çoğulu olup Türkçede tekil anlamda kullanılır. “Hulk, din, tabiat, huy ve karakter gibi manalara gelir (İbni Mansur, 1956; 86). Açıklamalardan anlaşılacağı üzere ahlak kelimesi din, tabiat, huy ve karakter manalarını içerir. Nitekim ilk insan ve ilk peygamber Hz. Âdem’den itibaren bütün peygamberler insanlığın ahlâkını güzelleştirmek için gönderilmişler, bu idrak ve şuur içerisinde hareket etmişlerdir.

Allah, peygamberleri aracılığı ile kullarına bir takım inanç esasları göndermiştir. Allah’ın, kullarını kendisine ulaşmaları için peygamberleri aracılığı ile akıl sahibi insanlara tebliğ ettiği, onları dünya ve ahiret mutluluğuna kavuşturan sisteme, Allah’ın koyduğu hükümlere din denir (Şâmil İslam Ans. II.C., 1999;108). Din kelimesinin manasına bakıldığında din ile muhatap olacak kişinin akıl sahibi olması gerekmektedir. Aynı şekilde insanın ahlâkından söz edilebilmesi için de akıl sahibi olması gerekmektedir. Yâni bir kimsenin ahlâkî vasıflara sahip olması için akıl sahibi olması gerekir. Bu nedenle aklî dengesi yerinde olmayanlarda, bebeklerde, hayvanlarda ahlâkî

hal ve hareketlerden söz etmek mümkün gözükmemektedir. Ahlaksızlık tabiri ise çoğunlukla kötü ahlak yerine kullanılmaktadır. Zira akıl sahibi varlıkların “ahlaksız” olarak ifade edilmesi uygun değildir. Faziletli eylemler ortaya koyanlar için iyi ahlaklı, bunun karşısında eylemde bulunanlar için ise kötü ahlaklı tabiri kullanılmaktadır.

İnsanın dünya ve ahiret mutluluğuna kavuşabilmesi için dinin emir ve yasaklarına riâyet etmesi gerekmektedir. Bütün dinlerin hemen hemen hepsinin ortak kâidesi insanlığı ahlâkî açıdan en iyi olana yöneltmek ve yüceltmektir. İnsanlar için de nelerin iyi, nerelerin kötü olduğu işte bu dinlerin otoritesi tarafından belirlenir. Yapılması ve yapılmaması gereken hususlar dinde belirtilir ve insanların bunlara uymaları istenir (Kılıç,1992;4). Bu durum, dinin belirlediği kurallar doğrultusunda hareket eden insanın ahlâkî davranışlar sergileyen insan olarak bilinmesine, tersine hareket eden insanın da gayriahlâkî davranışlar sergileyen insan olarak bilinmesine yol açar.

Bir davranışın ahlâkî davranış olma özelliğine sahip olabilmesi için şu dört öğeye sahip olması gerekir; “bilmek”, “olmak”, “yapmak” ve “yaymak” (Yaran, 2015;73). “Bilmek” her işin başı olduğu gibi ahlâkın da başıdır. Nelerin iyi, nelerin kötü nelerin ahlâka uygun, nelerin ahlâka aykırı olduğunu bilmeden ahlaklı olmak kolay değildir (Yaran, 2015; 73). Ahlaklılıkta bilme ögesinden sonra gelen ikinci öge “olmaktır”; yâni ahlâken olgunlaşmış, ahlâkî bir özne olarak içsel vâr oluşunu gerçekleştirmiş, elinden ve dilinden kötülük gelmeyeceğine dair başkalarının güvenini kazanmış iyi biri olmaktır. Burada dikkat çekilen husus, kişinin kendi iç dünyasının, huyları ve karakterinin düşünce ve bulgularını, hayallerini ve karakterlerini, ahlaklı insanlardan beklenen ve ahlaklı insan örneklerinde görülen özelliklere uygun nitelikte olmasıdır (Yaran, 2015;75). Ahlaklılığın bilmek ve olmaktan sonra gelen üçüncü ögesi, ‘yapmaktır’; yâni ahlaki davranış ve eylemlerde bulunmaktır. Bundan kasıt ahlâkî konuları ana hatlarıyla bilmek ve kendi içimizde pasif bir biçimde iyi biri olmak ve olgunlaşmakla kalmamak, bunların devamı ve tamamlayıcısı olarak, başkalarına fayda sağlayacak sâlih ameller yapmak, insanlara yardım etmek, onlarla bir şeyleri paylaşmak, onlar için fedakârlıkta bulunmaktır. Kendi içinde iyi ve kimseye zararı dokunmayan biri olmak yerine, kendi dışındakilerle ilgilenen aktif bir hayırsever insan olmak gerekir (Yaran, 2015; 76, 77). İnsanlara iyilik yapmak nasıl bir ahlâkî davranış ise yapılan

iyiliği başa kakmamak ve yapılan iyilikten menfaat ummamak da ahlâkî davranıştır. Bu düşünce ile hareket edildiğinde yapılan iyilikler gerçek iyilikler kategorisine girecektir.

Ahlâkî davranışta yetkinliğin dördüncü ögesi, ahlâkî davranışlar yapmakla yetinmeyip ahlaklılığı toplumda “yaymak” için elinden gelen gayreti göstermektir. Ahlaklı ve vicdanlı olmak insana kaçınamayacağı bir toplumsal ve hatta küresel sorumluluk yükler ve bu sorumluluk kendi içimizde iyi olmak, etrafımızda az çok iyilik yapmakla üzerimizden kalkmaz. Ahlaklı insan, ahlaklılığın tüm insanlar arasında yapılması için de gayret etme sorumluluğunun bilincinde olan kişidir. Kötülük ve ahlaksızlığı önlemeye, iyilik ve ahlaklılığı yaymaya çalışmak aynı zamanda dini bir yükümlülüktür (Yaran,2015;78). Ahlaklı davranabilmek için önce ahlâkî davranışın ne olduğunu, bulunduğu toplumda, mensup olduğu dinde ahlâkî olan nedir, onu bilmeli, başkalarının nezdinde ahlaklı olabilmek için bunları kendisi tatbik etmeli, başkalarına karşı ahlaklı olmalı, son olarak da bu ahlâkî davranışların bulunduğu topluma, hatta tüm insanlığa yaymak için elinden gelen gayreti göstermelidir. Ahlaklı olmak sadece kişinin kendisini olgunlaştırması değil, başkalarının da bu yönde olgunluğa erişebilmesini sağlamaktır.

Ahlaklı olmak sadece kimseye haksızlık yapmayan ve bunun yanında zorunlu ödevlerini yapmakla yetinen insanlar değil, bunların yanında öteki insanlara gönüllü iyilikler yapan, kendisi muhtaç olduğunda bile başkaları için fedakârlıkta bulunabilen mükemmel insanlar yetiştirmeyi hedefler. Bu yüzden ahlâkın belki en merkezi konusu ve kıstası haklara riâyet ve haksızlıktan kaçınma duyarlılığı yanında iyilikler ve kötülöklere, faydalar ve zararlara ilişkin kıstaslardır (Yaran, 2015; 91,92).

İnsanlar bir davranışın toplum nazarında ahlâkî olup olmadığını din aracılığı ile bilmelerinin yanında toplumun yapılan davranışa karşı tepkilerinden de anlayabilirler. Yapılan davranış toplum nazarında kin ve nefret uyandırıyor, insanların tepkisini çekiyorsa ahlâkî bir davranış olmadığı kanısına varılır. Tersine; sevgi, dostluk, barış gibi olumlu tepkiler uyandırıyor, yapılan davranışın ahlâkî olduğu kanısına varılır. Aynı zamanda gösterilen davranışın ahlâkî olup olmadığı konusunda din ve toplumun yanında insanın kendi vicdanı yardımcı olabilmektedir. Çünkü insanın her ne kadar yaptığı iş, başkaları nazarında iyi olarak algılansa da yapılan davranış gösterişten ibaret ise vicdan bu davranışı ahlaklı olarak görmeyecektir. Yapılan hal ve hareketlerin

samimi, gösteriştten uzak olması gerektiği gibi olduğu takdirde vicdan onay verecektir. İşte o zaman sergilenen davranış ahlâkî davranış özelliğine sahip olacaktır.

İnsanı ahlâki davranışlara yönlendiren öğelerin başında dinin geldiğini söyleyebiliriz. Bir ahlak filozofu olarak Kant'ın, ahlaklı olmanın en sağlam gerekçesinin ancak bir tanrıya inanmak ve ahiret inancına sahip olmakla dolayısıyla bir dine tabi olmakla mümkün olduğunu ifade ettiğini görmekteyiz. Mehmet Akif ERSOY'un vicdan ve irfanın ötesinde ancak Allah'ı bilmenin ahlakın tesisi için geçerli olacağını ifade ettiğini bilmekteyiz (Ersoy, 2009; 267).

İslam filozoflarının ahlak görüşlerine bakıldığında da ortaya konan ahlak tanımlarından dinin referans alınması zorunluluğuna işaret edildiğini görüyoruz. **Farabi** düşüncesinde hayatın en üstün gayesi en üstün hayır olan akli ve fikri erdemlerin, yetkinliklerini İlk Varlık'tan aldıkları ve bu yetkinlik sayesinde âlemdeki şeylerin en değerlisi ve en üstünü olma şansına sahip olmalarından bahsedilir (Ebu Nasr Muhammed, 1961; 74). Felsefi disiplinler sınıflamasında ameli hikmetin bir disiplini olarak tasnif ettiği ahlak ilmini, **İbn-i Sina**, insan ruhunun bezenmesi gereken erdemler ile arındırılması gereken reziletleri tanımayı sağlayan ilim olarak tarif etmiştir. Ayrıca ahlak disiplininin, bir yarar, ahenk ve düzen kurmanın yollarını ortaya koyduğunu ve bu disiplinin kaynağının da ilahi şeriat yani vahyedilmiş din olduğunu söylemektedir (Aydın, 1984; 144). **Kindi**'nin felsefeye dair ortaya koyduğu değerlendirmelerinde özellikle din ve ahlak bütünlüğü göze çarpmaktadır. Kindi, Resail'ül Kindi el-Felsefiyye adlı eserinde filozofların felsefeyi “insanın gücü ölçüsünde Allah'ın fiillerine benzer filler gerçekleştirmesi” şeklinde tarif ederek (Kindi, 1950; 163, 179) felsefenin amacının ahlak olduğuna dikkat çekmek istemiştir (Kindi, 1950; 144). İslam düşünürleri arasında hümanist fikirlere en fazla ağırlık verildiğini bildiğimiz **İhvani Safa**'nın da felsefe ile dini temel gayesini “beşerin imkânı ölçüsünde Allah'a benzemesi” olarak tarif ettiğini görmekteyiz (Kindi, 1950; 297). Ve bu gayeye ulaşmanın da başlıca dört şartı olarak; varlıklardaki gerçekleri tanımak, doğru inanç kazanmak, güzel ahlak ve seciyeler gerçekleştirmek, temiz ve iyi filler yapmak şeklinde sıralayarak insanı yüceltmekle birlikte Allah'ın da hoşnut olduğu bir kimse haline nasıl gelineceği açıklanmak istenmiştir (Kindi, 1950; 427, 428).

İslam düşünürleri içinde ahlaka en büyük ağırlığı veren ve özellikle ahlak filozofu olarak tanınan **İbni Miskeveyh**, insanlar için dini inanç ve hayatın önemini kabul etmiş, insanın bedensel ve duygusal tabiatının akli ve ahlaki erdemleri benimsemekteki isteksizliği karşısında “ilahi şeriat” ve “doğru din”i kurtuluş çaresi olarak görmüştür (Miskeveyh, 1398; 150). O, ahlakın en yüksek amacının, “Allah’a yakınlaşmak” ve Allah’ın fiillerine benzer fiiller gerçekleştirecek biçimde ruh yüceliği ve arınmışlığı kazanmak olduğunu belirtmiştir (Çağrıcı, 2012; 215). İslam ahlak düşüncesini bütün yönleriyle kapsayacak genişlikte bir bilgi ve düşünce zenginliğine sahip olan **Gazzâli**, İhyâu ulûmi’-d-dîn adlı eserinde belirttiği üzere ahlakın temel kaynağı Kur’an ve sünnettir. En yüksek ahlaki ideal olan marifetullah ise ancak arınmış kalplerde yer bulacağından insanın bu ideale ulaşması da ancak insanın kendini tanıması ile mümkündür. Ona göre, insanın kendini tanıması demek, bedensel varlığının ötesinde ruhunu, ruhun ahlaki ve aşkın niteliklerini tanıması demektir. Çünkü o ruhi yönüyle adi tabiatın üstünde ve yüksek bir değerdir. Nitekim Allah Kur’an’da bedeni tabiata, ruhu ise kendi zatına nispet ederek insanın bu aşkın yönüne dikkat çekmiştir (Çağrıcı, 2012; 251).

Bütün ilahi dinlerde, gönderilen Kitap ve Peygamberlerin amacı dünya ve ahiret mutluluğuna kavuşturacak olan tutum ve davranışların sergilenmesini sağlamaktır. Ahlâkî açıdan donanımlı olabilmeyi sağlamaktır. Ahlâkî davranışlar sergileyen mükâfatlandırılacak aksine hareketler sergileyen cezaya çarptırılacaktır. İyi ahlaklı kişi kendisine iyilik edecek, kötü ahlaklı kişi de kendisine kötülük edecektir. Bu düşünceyle hareket eden insan ahlâkî açıdan örnek insan olmuş olacaktır.

Hiz. Âdem (a.s)’den bu yana, insanlığın ulaştığı sorunlardan biri arzu edilen karakterde insan yetiştirmektir. Toplumun talep ettiği bu ideal insan karakterinin hangi özelliklere sahip olması gerektiği noktasında daha çok ahlaki davranışların ön plana çıktığı görülmektedir. Bu nedenle ideal insan karakterinde belirleyici unsurun, ahlâk anlayışı olduğu anlaşılmaktadır.

Ahlâk anlayışlarının belirlenmesi ve kazanılmasında eğitimin önemi yadsınamaz. Bu yüzden, insan eğitiminden söz edilirken onun ahlâk eğitimi gündeme gelmektedir. Nitekim her felsefî doktrin, insanın varlık bütünü içindeki yeri ve değeri bağlamında onun eğitimini ve bu çerçevede ahlâkını sorun edinmiştir. Tarih boyunca

ahlâk, eğitim düşüncesi içerisinde kendisine mutlaka şöyle veya böyle bir yer edinmiş ve eğitimin temel fonksiyonları arasında ahlâk eğitimine öncelik verilmiştir (Bilhan, 1991, 377). Dolayısıyla eğitim ve ahlak arasında önemli bir ilişki olduğu ve yakınlık kurulduğu gözden kaçmamaktadır.

Ahlâkî değerler hayatın bütünlüğü ve normal akışı içinde doğal olarak öğrenilir. Çocuk açısından bu olay daha da önemlidir. Çünkü bebeklikten itibaren çocuk, çevresinde gözlemlediği kişi ve durumlardan doğal olarak etkilenmekte, sorgulamaksızın olumlu veya olumsuz öğrenmeler gerçekleştirmekte, alışkanlıklar edinmektedir. Çocuk, başta aile olmak üzere çevresinde karşılaştığı dünya görüşü üzerine hayatını bina etmektedir (Jackson, 2007; 467). Daha sonra bunları sorgulayıp kendine özgü olumlu bir ahlâkî bakış açısı oluşturma imkânı elde edemez ise olumsuz çevresel etkilerle oluşturduğu alışkanlıkların etkisi altında kalmaya devam edecektir (Aydın, 2010; 207).

Ebeveynler çocuklarına ahlâkî olmayan davranışların ne kadar kötü olduğunu anlatırlarsa anlatsınlar, o davranışın kötü olduğunu anlatan kişilerde ahlaklı olmayan davranışlar gözlemlenirse, çocuklar söylenen sözlere itibar etmeyeceklerdir. Buna anne babasının bazen durumu kurtarmak adına çocuklarının yanında söylediği beyaz yalanlara şahit olan bir çocuğun durumunu örnek olarak verebiliriz. Dolayısıyla kişinin ahlâkî gelişiminin çocukluk evresinden başladığı, daha da önemlisi iyi ya da kötü ahlaka dair kazanımların büyük ölçüde örnek almak suretiyle gerçekleştiği görülmektedir.

Ahlaklı olmak kişinin sadece diğer insanlar karşısındaki konumu ile ilgili olarak değerlendirilmemelidir. Ahlaklı olmak aynı zamanda insanın kendisine hayat veren çevresine karşı da ahlaklı olması demektir. Nitekim insanın hayatını sürdürebilmesi çevresi ile olan etkileşime bağlıdır. Çünkü insan yemek yemeden, su içmeden, hava almadan yaşayamaz. Hayvanlara karşı, bitkilere karşı, kısaca doğaya karşı da ahlaklı olmak zorundadır. İnsan Allah (cc)'ın yarattığı mükerrem bir varlık olarak yaşadığı çevreye duyarlı olmak gibi ahlâkî sorumlulukları olan bir varlıktır. Kısaca ahlâkî tutumları iyileştirmeye yönelik çalışmalar gösteriyor ki, insanın bu dünyada ve âhirette huzurlu ve mutlu bir hayat sahibi olabilmesi için, önce kendisine, sonra da âit olduğu çevreye ve içinde bulunduğu topluma karşı ahlaklı olması gerekmektedir.

Buraya kadar çalışmamızda ahlâk konusuna genel bir bakış açısı ile yaklaşmış olduk. Çalışmamıza kaynaklık eden Mârifetnâme’de yer alan ahlâkî olguların özel olarak İslam ahlâkı üzerine olduğu görülmektedir. Bu nedenle bu noktada İslam ahlâkından da kısaca bahsetmemizin uygun olacağı kanaatindeyiz.

İslam ahlâkının kaynağının Kur’an ve Sünnet olduğu aşikârdır. Hem dini hem de dünyevî konularda insanlığın uyması gereken kuralları gösteren, gitmesi gereken doğru yola yönlendiren bu iki kaynak, Müslümanların dünya ve âhiret saadetine erişebilmeleri için onlara yol gösterici olmaktadır.

Kuran’ı kendisine rehber edinen her hal ve tutumda Kur’an’ın öngördüğü şekilde hareket eden Hz. Peygamber (sav) adeta yaşayan Kur’ân olmuş ve tüm insanlığa örnek olmuştur. Nitekim Hz. Peygamber’in (sav) eşlerinden olan Hz. Aişe (r.a.)’ye Hz. Peygamberin ahlâkı sorulduğunda; “O’nun ahlâkı Kur’an’dı” (Müslim, Müsafirin, 1992; 139) cevabını vermiştir.

Hz. Peygamber (sav)’in ahlâkı ile ilgili olarak Kur’an’da Kalem süresi 4.ayette; “(Ey Muhammed) Şüphesiz Sen yüksek bir ahlâk üzeresin.” buyrulmuştur (Yazır, 2013; 565). Hz. Peygamber (sav)’in son peygamber olması kendisinden sonra da peygamber gelmemesi hasebiyle güzel ahlâkın son örneği ve insanlara ahlâki yönden yol gösterecek ve insanlığa ahlâkı öğretecek son kişi olduğunu şu hadisten anlamaktayız; “Ben ancak yüksek ahlâkı tamamlamak için gönderildim.” (el-Muvatta, “HüsniHulk”, 1955; 8).

Ahlâkın dindeki önemli olan bu yeri sebebiyledir ki, Hz. Peygamber (sav) insanları, Allah’ı tanımaya ve yalnız ona ibadet etmeye çağırırken, ahlâkî esaslara uymayı da tavsiye etmektedir. Nitekim Hz. Peygamber (sav) Kâbe’yi ziyaret için gelen Yesriblilerle (Medine) Akabe denilen yerde karşılaşp, onlara İslamiyet’i telkin ettiği zaman şöyle demiştir;

“Allah’a hiçbir şeyi ortak koşmamak, hırsızlık yapmamak, zina etmemek, çocukları öldürmemek, kendiliğinden uyduracağınız hiçbir yalanla kimseye bühtan etmemek, iyi şeyler işlemekte olanlara karşı gelmemek üzere bana biat ediniz. İçinizde sözünde duran olursa onun ecir ve mükâfatı Allah’ın üzerindedir, bu dediklerimden birini yapıp da ondan dolayı dünyada cezaya uğrarsa bu ceza ona kefarettir. Bunlardan birini yapıp da yaptığı işi Allah

Teâla örterse işi Allah’a kalır, isterse onu affeder, dilerse ona azap eder.”
(Buhari, “İman”,1974;11).

Hiz. Peygamber (sav) Akabe denilen yerde konuştuğu kişilerle Allah’a imandan sonra ahlâken güzel vasıflara sahip olunmasını istemiştir. Çünkü Allah’a iman insanı ahlâken güzel kılacak hal ve hareketleri gerektirir. Zaten insan yaratılış itibarıyla güzel yaratılmıştır (Tin, 4).

Yaratılıştan güzel olan insan, yaratılışı gibi de güzel hareket etmelidir. Ahlâk kelimesinin türediği “halak” kelimesinin Arapça manasına baktığımızda “yaratmak” anlamına geldiğini görmekteyiz. Bu da ahlak kelimesinin diğer bir anlamının yaratılışa uygun hareket etmek manasına geldiğini gösterir. Yaratılışa uygun hareket eden insanın ahlaken yüksek derecelere yükselmesi, aksi halde hareket edenin de aşağıların aşağısında olması kaçınılmaz olacaktır (Tin,5).

İslamiyet’ten Habeşistan’a ilk hicret eden Müslümanları Habeş Kralı huzuruna çağırıp, doğup büyüdüğü ülkeyi niçin terk edip hicret ettiklerini sorduğu zaman, muhacirler adına Hiz. Ali’nin kardeşi Hiz. Cafer şöyle demiştir:

“Ey hükümdar! Biz cehalet içinde yaşayan bir millet idik; putlara tapıyor, leş yiyorduk, fuhuş yapıyorduk. Akriba ile münasebeti kesiyor, komşuluk haklarına riâyet etmiyorduk. Kuvvetli olanımız zayıfı eziyordu. Biz toplum olarak bu durumda iken Allah Teâla bize acıdı, lütuf ederek içimizden birini Peygamber gönderdi. Soyu, iffet ve şerefi hepimiz tarafından bilinen birini. O, bizi Allah’a ibadete çağırıyor, atalarımızın tapına geldikleri ağaç ve taş yapraklarını terk etmemizi söylüyordu. Bize doğru söylemeyi, emaneti ve akrabalık bağlarına riâyet etmeyi, komşularla güzel geçinmeyi kan dökmekten sakınmayı, zinadan, yalandan, yetim malı yemekten, namuslu kadınlara iftira etmekten, dil uzatmaktan uzak durmayı bildiriyordu.

Allah’a ibâdet edip ona hiçbir şeyi ortak koşmamayı emrediyor; namaz kılmaya, sadaka vermeye, iyilik etmeye ve oruç tutmaya davet ediyordu. Biz de O’na inandık, getirdiği dine uyduk. Allah tarafından getirdiklerine inandık, O’nun haram dediğini haram bildik, helal dediğini

helal tanıdık. Bundan dolayı içinde yaşadığımız toplum bize düşman kesildi bu yüzden hicret ederek ülkenize geldik.” (İbn-i Hizam, 1987, c.I: 336).

İslam, getirdiği ahlâk esasları ile ahlaka verdiği önem ile görüldüğü gibi o günkü toplumu düzeltme çabasına girmiş ve başarılı olmuştur. Hz. Peygamber sadece ahlâklı Müslümanlara ilgi ve alaka duymamış, Müslüman olmayan ahlâklı insanlara da ilgi duymuştur. Tay Kabilesi Hz. Ali tarafından esir alınmış ve esirler Medine’ye getirilmişti. Bu kabilenin cömertliği ile meşhur şâiri Hatim et- Tâili’nin kızı Saffane de esirler arasında bulunuyordu. Bu kadın Hz. Peygamberin (sav) huzuruna çıkarak;

“Ey Muhammed, kavmimin efendisi olan Hatim et-Tâili’nin kızıyım. Babam iyi ahlâk sahibiydi; çoluk çocuğunu korur, köleleri ve esirleri özgür bırakır, açığı doyurur, çıplığı giydirir, konuğu ağırlar, yemek yedirir, karşılaştığı kimselere selam verir, hiçbir ihtiyaç sahibini geri çevirmezdi. İşte ben böyle bir adamın kızıyım. Babamın hatırı için beni serbest bırak.” dedi.

Hz. Peygamber (sav);

“-Ne diyorsun! Bu saydıkların mü’minlerin nitelikleridir.” Buyurduktan sonra;

“-Bu kadını serbest bırakın, çünkü bunun babası güzel ahlâkı seviyordu. Allah Teala güzel ahlâkı sever.” Buyurdu. Orada bulunan Ebu Birde b. Yonar ayağa kalkarak;

“Ey Allah’ın Resulü Allah Teala güzel ahlâkı seviyor mu?” dedi. Hz. Peygamber (sav);

“-Nefsime kudret elinde tutan Allah’a yemin ederim ki, bir kimse cennete ancak güzel ahlâkı sebebi ile girer.” buyurdu (İbn-i Kesir, et bidayevnihaye ,x1. ty. 213).

Burada ifade ettiğimiz birkaç örnek, İslâm’ın güzel ahlâka verdiği önemi büyük ölçüde ortaya koymaktadır. İnsanın dünyada mutlu olmayı arzu ettiğini, mutluluğun da ancak güzel ahlâk ile kazanılacağını Hz. Peygamber yukarıda olduğu gibi birçok ifadelerinde ortaya koymuştur. Yine “Asr” suresinde yer aldığı üzere, kurtuluşa erenlerin arasında güzel işler yapanların da olduğu belirtilmektedir.

“Asra yemin olsun ki insan zarardadır. Ancak o kimseler istisnadır ki, iman edip güzel işler yapanlar, hakkı tavsiye edenler ve sabrı tavsiye edenler” (Yazır,2013;603). Asr suresinde yer aldığı üzere kurtuluşa ermenin yolu, iman ettikten sonra güzel hal ve davranışlarda bulunmaktadır. Doğruyu her zaman söylemek, söylenmesine yardımcı olmak, sabırlı olmak ve sabretmeyi öğretmek de ahlâken en güzel vasıflar arasındadır. Kur’an iyiliğin de kötülüğün de en küçüğünün dâhi önemli olduğunu belirtir ve her ikisinin karşılığının görüleceğini, bir hesabın olduğunun kaçınılmaz olduğunu belirterek, insanın hal ve hareketlerinde daha dikkatli olması için insana yol göstermektedir. Zilzâl suresinde belirtildiği üzere; “Kim zerre miktarı iyilik ederse karşılığını görür. Kim de zerre miktarı kötülük ederse karşılığını görür” (Yazır, 2013;601). Kur’an’a bakıldığında sosyal hayatın düzeni için pek çok ahlâki vasıfların yer aldığı görülmektedir. Bunlar arasında en sık vurgulananlar; sabır, doğruluk, affedicilik, yardım severlik, sözünde durma, hakkaniyet, adâlet, arabuluculuk, barışseverlik, basiret, feraset, iffet, izzet, güvenirlilik, helal kazanç, kanaatkârlık, dostluk, ölçülü olmak, muhabbet, anne babaya iyilik gibi insanı ahlâklı kılacak, toplum huzurunu ve düzenini sağlayacak, dünya barışını temin edecek, nihaî olarak insanı mutluluğa kavuşturacak erdemler ön plana çıkmaktadır.

İbadet ve ahlâk arasında da önemli bir ilişki vardır. Çünkü İslam ahlâkının belirlenmesinde vahiy esas alınır. Nitekim ayetler ve Hz. Peygamberin (sav) söz ve davranışları bu doğrultudadır. İbadetlerin insanın ahlâkını düzeltmelerine yardımcı olacağı açıktır. Bu durum Kur’an’ın birçok ayetinde teyit edilmektedir.

Ankebût suresi 45.ayette; “Namazı dosdoğru kıl. Çünkü Namaz insanı hayâsızlıktan ve kötülükten alıkoyar” (Yazır, 2013;402) buyrulurken adabına uygun şekilde, dosdoğru eda edilmeyen ibadetin insanın hal ve hareketlerine olumlu etki etmeyeceğine işaret edilmiştir.

Yine bu durum Tevbe suresi 103.ayette de zekâtla alakalı olarak dile getirilmiştir; “Onların mallarından zekât (sadaka) al, bununla onları (günahlardan) temizlersin onları arıtp yüceltirsin.” (Yazır, 2013; 204) buyrulurken zekat veren insanın günahlardan temizleneceği ve günahlardan temizlenen insanın da ahlâken yüksek konumda olacağı ifade edilmiştir.

İslamiyet'in ahlâka verdiği önemi ahlâkın bazen ibadetlerin önüne geçmesinden anlamak da mümkündür. Kişinin kıldığı namaz, tuttuğu oruç, verdiği zekât vs. insanı ahlâken güzelleştirmiyorsa, Allah katında önemi yoktur. Yapılan ibadetler kişinin hayatına olumlu etki etmiyorsa makbul ibadet sayılmazlar. Nitekim bu durumu Hz. Peygamber (sav) bir hadisinde dile getirmiştir;

“Kim ki yalan söylemeyi ve yalan iş yapmayı bırakmaz ise Allah Teala o kimsenin yemesini içmesini bırakmasına (yani oruç tutmasına) değer vermez.” (Buhâri, “Savm” ,1979 ;68)

“Mümin güzel ahlâkı sayesinde nafilâ oruç tutup, nafilâ ibadet edenin derecesine ulaşır.” (Ebu Dâvud , “Edep” ty. 300)

Görüldüğü üzere ibadetler insanın ahlâken güzelleşmesine vesile olduğu müddetçe Allah katında makbul ibadet sayılırlar. Nitekim ibadetler insanı dünya ve âhiret mutluluğuna eriştirecek vasıtalarlardır. Dünya ve ahiret saadetine eriştirecek ibadetin ön şartı da ibadet eden kişinin hal ve hareketlerinden ahlâken meydana gelen güzellikler olacaktır.

Yine âhiret günü kulların amelleri değerlendirilirken ahlâkın başta yer alacağı Hz. Peygamber (sav) tarafından izah edilmiştir;

“Kıyamet günü mizanda, güzel ahlâktan daha ağır gelecek hiçbir nafilâ ibadet yoktur” (Tirmizi, “Birr”, 1937; 62). Hadisten de anlaşılacağı üzere farz ibadetten sonra insana sevap kazandıran şeylerin güzel ahlâk olduğu ifade edilmiştir. Farz ibadetlerin de ahlâkı güzelleştirdiği müddetçe makbul olacağı yukarıda izah edilmişti. Bunlar gibi ahlâkın ibadetle olan ilişkisi hakkındaki ayet ve hadislerin sayısı oldukça fazladır. Burada güzel ahlâkı tamamlamak için gönderilen Hz. Peygamberin ahlâkından bahsetmek yerinde olacaktır (el-Muvatta, “Hüsni'l-Huluk”, 1985; 8). Ancak O'nun (sav) ahlâkı hakkında genel bir bilgi edinmek için onun eşinden Hz. Hatice ile Hz. Aişe'nin ve O'nun tarafından yetiştirilen Hz. Ali'nin bu konudaki sözlerini İslam ahlâkını özetleme noktasında bizim için önemli örnekler teşkil etmektedir.

Hz. Peygamber (sav), ilk eşi Hz. Hatice ile peygamber olmadan önce yirmi beş yaşında iken evlenmişti. Hz. Peygamber ilk vahiy geldiği zaman çok korkmuştu. Hz. Hatice kendisini teselli ederken ona şöyle demişti;

“Allah Teala hiçbir şekilde seni utandırmayacaktır. Çünkü Sen akrabalarınla iyi münasebette bulunursun, borçluların borcunu ödersin, yoksullara yardım edersin, misafirlerini ağırlarsın, doğruları desteklersin, muhtaçların yardımına koşar yüklerini hafifletmeye çalışırsın. Böyle kulunu Allah utandırmaz.” (Buhari, “Müsafirin”, 1978; 139)

Hz. Aişe de Hz. Peygamber (sav) hakkında şu ifadeleri kullanır;

“Peygamberimiz kimseyi azarlamazdı, kendisine fenalık edenlere, fenalıkla karşılık vermez, onları bağışlardı. İki işte serbest bırakıldığı zaman günah olmadıkça onların kolay olanını seçerdi. O şey günah olursa ondan da insanların en uzak olanı idi. Şahsına yapılan fenalığın intikamını almazdı. Ancak suç işleyene hak ettiği cezayı verirdi.” (Buhari, “Menakıb”, 1979;28)

Hz. Hüseyin de babası Hz. Ali’den Hz. Peygamberin (sav) ahlâkını anlatmasını istediğinde, Hz. Ali şunları söylemiştir;

“Peygamberimiz güler yüzlü, güzel huylu, nazik kalpli idi, hiçbir vakit sert veya dar düşünceli değildi. Ağzından hiçbir müstehcen kelime çıkmazdı. Başkalarının tavrı ve hareketlerini eleştirmez veya kötülemezdi. Sevmediği bir hareket karşısında bir şey söylemez ve onunla ilgilenmezdi. Şayet böyle bir harekette bulunan kimse kendi hareketinin uygun bulunmasını isteyecek olursa o kimseyi azarlamadan, kalbini kırmadan bundan vazgeçtirir yahut susarak bundan hoşlanmadığını o kimseye üstü kapalı anlatmak isterdi. Peygamberimiz kendisi için üç şeyden sakınırdı; tartışma ve çekişme, lüzumundan fazla söz söyleme, kendisini ilgilendirmeyen işlerle meşgul olma. Başkaları için de üç şeyden uzak dururdu; kimseyi eleştirmez (çekiştirme anlamında), kimseye hakarete bulunmaz, başkalarının sırlarına, gizli hallerine muttali olma. Peygamberimiz söz söylediği zaman bütün ashap susar, başlarını eğerek onu dinlerlerdi. Herkes bir şeye güldüğü zaman, O sadece gülümserdi. Şayet bir yabancı saygısızlık yaparak Peygamberimize kaba söz söyleyecek olursa, Peygamberimiz onu sabır ve sükûnetle dinlerdi. Peygamberimiz (sav) kendisinin övülmesini dinlemeyi sevmezdi. Biri, gördüğü iyilikten dolayı ona teşekkür edecek olursa, onun teşekkürünü kabul ederdi. Peygamberimiz (sav) kimsenin sözünü kesmezdi. Peygamberimiz (sav) son derece cömert, özü sözü doğru, temiz, nazik kalpli, hoş sohbet birisi idi. Onunla arkadaşlık edenler, O’na hayran olurlardı.” (Şiblî, İslam Tarihi 2. c. ty. 873, 874).

Hız. Peygamber, evrensel barışın ve huzurun temsilcisi olacak hal ve davranışları bünyesinde barındırmıştır. Nitekim Kur'an'da Onun en güzel ahlâklı olduğu ve örnek alınması gerektiği bildirilmiştir (Kalem, 68). Sadece kendisi değil, diğer insanların da ahlâklı olmalarını her fırsatta dile getiren Hız. Peygamber Muaz b.Cebel'i Yemen'e vâli olarak gönderdiği zaman: "Muaz! İnsanlara karşı ahlâkını güzelleştir." (İmam Malik, "Muvatta", "Hüsnül Hukuk", 1985;1) buyurmuştur.

Hız. Peygamber, kendisine peygamberlik verilmeden önce de "emîn" lakabıyla anılmış ve bütün ömrü boyunca emin kalarak kötü ahlaktan hep kaçınmıştır. Hız. Peygamber (sav) ömrünün son zamanlarında dahi ahlâkın önemini aklından çıkarmamış ve insanlığı Veda Hutbesinde yine ahlaklı olmaya çağırmıştır. Burada Hız. Peygamber'in (sav) ahlâki öğütlerinin çoğunun bir arada görüldüğü Veda Hutbesinden alıntı yapmak İslam ahlâkı açısından önemli olacaktır;

"Ey insanlar! Sözümü iyi dinleyiniz!

Canlarınız, mallarınız, namuslarınız mukaddestir, her türlü tecavülden korunmuştur.

Ashabım! Muhakkak Rabbinize kavuşacaksınız. O'da sizi yaptıklarınızdan dolayı sorguya çekecektir. Sakın benden sonra eski sapıklıklarınıza dönmeyin ve birbirinizin boynunu vurmayın!...

Ashabım! Kimin yanında bir emanet varsa onu hemen sahibine versin. Biliniz ki faizin her çeşidi kaldırılmıştır. Allah böyle hükmetmiştir. İlk kaldırdığım faiz de Abdulmuttalib'in oğlu (amcam) Abbas'ın faizidir. Lakin anaparanız size aittir. Ne zulmediniz ne de zulme uğrayınız.

Ashabım! Dikkat ediniz. Cahiliyetten kalma bütün adetler kaldırılmıştır. Ayağımın altındadır. Cahiliye devrinde güdülen kan davaları da tamamen kaldırılmıştır. Kaldırdığım ilk kan davası Abdülmuttalib'in torunu İyas bin Rabia'nın kan davasıdır...

Ey İnsanlar! Kadınların haklarını gözetmenizi ve bu hususta Allah'tan korkmanızı tavsiye ederim. Siz kadınları, Allah'ın emaneti olarak aldınız ve onların namusunu kendinize Allah'ın emriyle helal kıldınız. Sizin kadınlar üzerinde hakkınız, kadınların da sizin üzerinizde hakkı vardır.

Müminler; Sözümlü iyi dinleyiniz ve iyi belleyeniz! Müslüman Müslümanın kardeşidir ve böylece bütün Müslümanlar kardeşler. Bir Müslümana kardeşinin kanı da malı da helal olmaz. Fakat malını gönül hoşluğu ile vermişse o başkadır.

Ey İnsanlar! Rabbiniz birdir. Babanız da birdir. Hepiniz Âdem'in çocuklarıSınız. Âdem ise topraktır. Arap'ın Arap olmayana üstünlüğü yoktur. Üstünlük ancak takvada, Allah'tan korkmaktır. Allah yanında en kıymetli olanınız, O'ndan en çok korkanınızdır. Azası kesik siyahî bir köle başınıza amir olarak tayin edilse, sizi Allah'ın kitabı ile idare ederse, onu dinleyiniz ve itaat ediniz. Baba oğlunun suçu üzerine, oğlu da babasının suçu üzerine suçlanamaz.

Dikkat ediniz; şu dört şeyi kesinlikle yapmayacaksınız, Allah'a hiçbir şeyi ortak koşmayacaksınız. Allah'ın haram ve dokunulmaz kıldığı canı, haksız yere öldürmeyeceksiniz. Zina etmeyeceksiniz. Hırsızlık yapmayacaksınız (Buhari, Megazi, 78; Tirmizi, Tefsirul Kur'an, 9; İbnMace, Nikâh 3; Ahmed b. Hanbel, Müsned, v, 72).

Bu hutbede emredilen ve yasaklanan hususların evrensel ve genel ilkeler oldukları aşikârdır. Örneğin: burada geçen "Ne zulmediniz, ne de zulme uğrayınız" ilkesi sadece Müslüman düşünürlerin eserlerinde değil, çağdaş sistematik Batı felsefesi kitaplarında da öne çıkarılmaktadır (Dupre, 2009,76).

İslam ahlâkını en güzel şekilde anlatan ya da olması gerektiğini aktaran Hz. Peygamberin hayatından ve Veda Hutbesinde anlatılanların yeterli olacağı kanaatindeyiz. İslam ahlakı ile ilgili ortaya konan tüm örneklerde ön plana çıkan unsurun, ahlâkın daima eyleme dayalı olarak, tekrar eden, uygulanan bir sistematik içerisinde ifade ediliyor olmasıdır. Batı'da ağırlıklı olarak teorik, spekülâtif hatta ütöpik olarak ifade edilen ahlâki görüşlerin, İslam düşüncesinde, pratik hayatta karşılığı ve uygulama alanları bulunan noktalarda ifade edilmektedir. Bu da İslam ahlakını diğer ahlakî görüşlerden ayıran önemli noktalardan biridir.

Konunun Ele Alınışı

Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın ahlaka dair görüşlerinin yalnızca metafizik anlamda insanın, Tanrı karşısındaki konumunu sorgulamak bakımından anlaşılmaya çalışılan bir düşünce sistemi olarak değil, hem sosyal hem de bireysel anlamda büyük ölçüde bir karakter analizini de içerdiğini söyleyebiliriz. Bu anlamda realiteye objektif bakmayı kendisine düstur edindiğini fark ettiğimiz İbrahim Hakkı yaptığı tespitlerle öncelikle insanı olduğu yerde, olduğu zamanda, olduğu şartlar içerisinde kısacası olduğu gibi tanımaya ve anlamaya çalışmıştır. Bu noktadan itibaren büyük ölçüde yaptığı genellemeler ve tespitler ile birtakım kanaatler ortaya koymuştur. Anlaşılan o ki, İbrahim Hakkı ahlak üzerine fikir beyan eden diğer birçok filozof ve düşünür gibi insanın mutlu olması için gereken ilkeleri tespit etmeye çalışmıştır. Mutluluk, birçok İslam düşünürü gibi onun için de “Allah’ı ve Peygamberi bilmek, itaat etmek ve Allah’ın, Peygamberi aracılığıyla tüm insanlığa tebliğ ettiği dinine uygun bir hayat sürmesiyle ancak elde edilmesi mümkün olan bir idealdi. Bu nedenle İbrahim Hakkı da iyi ahlaklı olmak ve kötü ahlaktan uzak olmak için Allah’a ve Peygamberine itaati zorunlu görmektedir. Marifetnâme’de yapılan diğer arazi tespitler ise bu zaruretin ifasında insana yardımcı olacak somut örnekleri ifade etmektedir.

Bu çalışmada, Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Mârifetname adlı geniş kapsamlı eserinde yer alan, toplumsal barışın ve huzurun tesisi açısından faydalı olacak bilgileri kazandıracak, toplumsal barışın ve huzurun önüne geçecek engelleri ortadan kaldıracak, hayatın pratik yönüne olumlu etkileri olacak bulguları ortaya koymaya çalıştık.

Çalışmamız giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde genel olarak ahlâka, özel olarak da İslam ahlâkına yer verilmiştir. Birinci bölümde Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın hayatı, kişiliği ve eserlerine kısaca yer verilmiştir. İkinci bölümde ise Mârifetname’de yer alan ahlâka dair bulgular ortaya konulmaya çalışılmıştır. İkinci bölüm kendi içerisinde 16 bölümden oluşmaktadır. Bu bölümlerde kısaca; Oturulan yerlerin ve şehirlerin mizacı bölümünden, tabiatın durumuna göre insanların ahlaki yönden ve yaratılış bakımından farklılıkların olduğunu anladık. Yapılan açıklamalar pratik hayatta insanların kendilerine uygun yerleşim yerleri seçmelerinde kolaylıklar sağlayacağı açıklanmıştır. Yerkürenin boylam ve enlem daireleri, burçlar ve bunların insan hayatına etkisi adlı kısımda, astrolojik konulara yer verildiği gözlenmiş, boylam ve enlem farklılıklarının insanların karakteristik yönlerinde farklılıklara sebep olacağı

aktarılmıştır. On iki hayvana benzetilen zamanın insanlar üzerindeki etkisi başlıklı bölümde her yıl bir hayvana benzetilmiş ve bu durumun dahi insanların yaşamlarına hal ve hareketlerine nasıl etki ettiği açıklanmıştır. İnsan bedeninde bulunan nefis çeşitleri ve ahlaki yönleri başlıklı bölümde ise insanda yer alan nefis çeşitlerinin, insanı ahlâkî yönden nelere yönlendireceğinden bahsedilmiş ve ahlâkî vasıflarının neler olduğuna yer verilmiştir. İnsan bedeninin şekilleri ve hayata etkisi bölümünde de insanın uzuvlarından, ahlâkî özelliklerinin neler olduğunun anlaşılacağından, ahlâkî vasıflarının neler olacağından bahsedilmiştir. Bu vesile ile insanların birbirine karşı nasıl yaklaşmaları gerektiğine yardımcı olunmak istenmiştir. İnsanın kalbinde yer alan ahlâkî vasıfların kötü olanlarının yırtıcı hayvanlara benzetilmesinden de ayrıca bahsedilmiştir. Aynı zamanda aşırı yemenin de insanın ahlakını etkileyeceğinden bahsedilerek yeme içmenin adabına da özellikle yer verilmiştir. Bu dünyanın geçici olduğu, ölümün muhakkak olduğundan insanın ahlaklı olup olmadığı yine insanın ölümüne tesir edeceği açıklanarak insanın bu dünyada ahlâkî bir hayat sürmesi vurgulanmak istenmiştir. Yine ahlâkî vasıfların ölümden sonrasında da tesir edeceği açıklanmıştır. Dünya hayatında nasıl olunması gerektiği insanı, diğer varlıklardan ayıran aklın nasıl gerçek akıl olacağı konusu da çalışmamıza alınmıştır. Gerçek Allah dostu olmanın yollarından, az yemek, az uyumak, az konuşmak boş şeylerden uzak kalmak gibi konulara yer verilmiş, ayrıca bu bulguların sağlık açısından ne gibi faydalarının olacağına değinilmiştir. Yine Allah dostu olmanın yollarından Allah'ı hatırdan tutmanın insanın hal ve hareketlerinde daha dikkatli olmasına yardımcı olacağına da yer verilmiştir. İnsana Allah'ı hatırlatan yaratılmış olan varlıkları tefekkür etmenin Allah'ı sevmeye, kişinin Allah tarafından sevildiğinin farkına varılmasına vesile olacağı aktarılmıştır. Yine insanın ahlâkî olmasını sağlayacak hususlardan birisinin insanın ahlâkî kişileri örnek alması gerektiği aşikârdır. Burada ahlâkî vasıfların en güzeline sahip olan Hz. Peygamber O'nun ashâbı ve Hz. Peygamber'in yolundan giden âlimlerin ahlaklarından bahsedilerek topluma ahlâkî yönden yardımcı olunmak amaçlanmıştır. İnsanlarla sohbet ve bu sohbetin adabı başlığından kişinin ailesine karşı, ailelerin birbirlerine karşı, toplumun birbirlerine karşı görev ve sorumluluklarının nasıl olması gerektiği teferruatlı bir şekilde ele alınmıştır. Son olarak insanın bedeninde yer alan uzuvların ahlâkî olmayan hal ve davranışların neler olduğu açıklanarak insanlığa gerçek ahlâkın neler olduğu konusunda yardımcı olunmak istenmiştir.

Marifetnâme'ye ait olan bilgilerin toplumsal huzurun ve barışın sağlanmasında dünya ve ahiret saadetinin kazanılmasında etkili olacak hal ve hareketlerin tutum ve davranışların olması gereken şekilde olması gerektiğine vurgu yapıldığı gözden kaçmamaktadır. Bu nedenle yaptığımız araştırmada gördük ki Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Marifetnâmesi hakkında çok sayıda çalışma yapılmıştır. Ancak onun ahlaka dair görüşlerinin müstakil olarak ele alındığı ve ahlak felsefesi açısından değerlendirildiği bir çalışmaya rastlamadık. Bu çalışma, bu açıdan önemli bir noktaya dikkat çekmeyi arzu etmektedir. Keza, modern Batı toplumunun her geçen gün içine düştüğü ahlaki buhran ve Doğu toplumlarının da yavaş yavaş etkisi altına girmeye başladığı bu etkinin olumsuz tesirlerinden kurtulmanın yeni bir ahlaki anlayışın geliştirilmesi ihtiyacına işaret ettiği anlaşılmaktadır. Belki de bu yeni ahlaki anlayış, Marifetnâme'de ifadesini bulmuş olan bu ilkelerin tespiti ile mümkün olabilecektir. Bu nedenle çalışmamızın sonunda bu ilkelerin tespiti amacıyla ortaya koymaya çalıştığımız sonuçların, modern dünyanın ihtiyacı olan ahlak felsefesinin ilkelerini teklif ettiği kanaatindeyiz.

I. BÖLÜM

ERZURUMLU İBRAHİM HAKKI (1703-1780)

1.1. Hayatı

18. yüzyılın büyük ilim adamı, astronom ve fen âlimi, şair ve mutasavvıf Erzurumlu İbrahim Hakkı, 18 Mayıs 1703 (2 Muharrem 1115)'te, Erzurum'un Hasankale (Pasinler) ilçesinde doğmuştur. İbrahim Hakkı, Marifetname'de geçen bir beytinde kendi doğum tarihini şöyle açıklıyor:

"Hicretin tarihi bin yüz on beş oldu ol bahâr

Kal'a-i ahsen'de İbrahim Hakkı doğdu zâr" (Hakkı, 2014; 51).

İbrahim Hakkı'nın babasının kökeni 11. yüzyıl akıncı Türklerine uzanmaktadır. Ataları önce âlim olduklarından dolayı Bağdat Sultanının hizmetine girerler. Moğol istilasıyla birlikte Fırat bölgesine göç ederler (Altıntaş, 1981; 25). Bir müddet sonra ise Sivas üzerinden Erzurum'un Hasankale ilçesine yerleşip, Sivas Mahallesi denilen mahalleyi kurarlar (İbrahim Hakkı ve Müspet İlimler Sempozyumu, Siirt, 1984; 1).

İbrahim Hakkı'nın anne tarafının soyu Hz. Peygamber'e kadar götürülür (Revkanoğlu, 1945; 33). İbrahim Hakkı'nın dedesi, Hasankale ahalisinden Dursun Muhammed oğlu Molla Bekir adıyla tanınmış, misafirperver ve sözü dinlenir bir zâttır. İşte bu zâtın 1670 tarihinde bir oğlu dünyaya gelir ve adını Osman koyar. Osman Efendi, yirmi yaşına kadar Hasankale'de, Karaşeyhoğlu Seyyid İbrahim Efendi'den sarf, nahiv, fıkıh, feraiz, hadis, tefsir ve akaid okumuş ve Derviş Efendi namıyla şöhret bulmuştur (Altuğ, Çelik, 1997; 379).

Babası Molla Bekir, Derviş Osman Efendi'yi Hasankale yakınlarındaki Altınbaşak (Kındığı) Köyünden, soyu Hz. Peygamber'e dayanan Şeyhoğlu Dede Mahmud'un kızı Şerife Hanife Hatun ile evlendirmiş, bu evlilikten 18 Mayıs 1703 yılında İbrahim Hakkı dünyaya gelmiştir. İbrahim Hakkı'nın başka kardeşleri de olmuş fakat bunlar üç dört aydan fazla yaşamamışlardır (Revkanoğlu, 1961; 11).

1705'te Erzurum'a taşınan Derviş Osman Efendi'nin Azak Seferine giden babası Molla Bekir, Kefe'de vefat eder. Babasının vefatıyla ailenin bütün işleri Osman Efendi'nin üzerinde kalır. Bir de buna 1709 yılında İbrahim Hakkı'nın annesi Şerife Hanife Hatunun vefat etmesi eklenince, Osman Efendi'nin üzüntüsü iyice artar. 1705 Ekim'inde Erzurum'a taşınır ve kardeşiyle birlikte manav dükkânı açar.

Ancak bu işi bırakır ve Ramazan ayında imamlık yapmak için Gülahmet Camiinde görevlendirilir. Bu arada Habib Efendi'den tasavvuf okur. O günlerde Lala Paşa Camiine, Özbekli tasavvuf ehli bir şeyh vaiz olarak gelir. Seyahate çıkma ve müşid bulma arzusuyla yanıp tutuşan Derviş Osman Efendi, Özbekli şeyhin yanına gider ve onu kendisine müşid yapmak istediğini söyler. Önce buna memnun olan Özbek şeyhi, o gece rüyasında Osman Efendi'nin bir büyük manevi sahibinin olduğunu öğrenir. Ertesi gün bu büyük müjdeyi Derviş Osman Efendi'ye verir ve bu yüzden kendisini kabul edemeyeceğini söyler (Hakkı, 1997; 14, 15).

Derviş Osman Efendi, müşidini bulmak amacıyla oğlu İbrahim Hakkı'yı iki kardeşine bırakarak, çok değer verdiği dostu Eyüp Efendi ile yola çıkar ve Bitlis'e varırlar (İbrahimhakkıoğlu, 1973; 13).

Hac niyetiyle Siirt'e doğru yola çıkarlar. Hizan kasabasında, Siirt'e doğru giden bir kervanla karşılaşır ve onlara yoldaş olurlar. Bu kervandan Siirt'in Tillo Köyünde Şeyh İsmail adında bir müşid-i kâmilin bulunduğunu işitirler. Kervandan bir ihtiyarı göndererek ziyaret için izin isterler. Şeyh İsmail Fakirullah o ihtiyara, "Onlardan birisi burada kalacak, diğeri Erzurum'a geri dönecek." der ve onlarla görüşmeyi kabul eder (Çelebioğlu, 1988; 2).

Yıllardır arzu ettiği, heyecanla aradığı müşidini bulan Derviş Osman Efendi, Tillo'ya yerleşerek, kendini din ve ibadete verir ve şeyhine tam bir teslimiyetle nice marifet ve devlete erişir. İki ay kadar Tillo'da kalan arkadaşı Derviş Eyüp Efendi ise Erzurum'a geri döner.

Ertesi yıl, dokuz yaşındaki İbrahim Hakkı, babasını özler ve amcası Şeyh Ali Efendi ile 1711'de babasının yanına Tillo'ya gelir. Burada şeyhi İsmail Fakirullah hazretlerinin kendi evinin karşısında onlar için yaptırmış olduğu hücrede babasıyla birlikte yaşamaya başlarlar. Osman Efendi, kendine hücredaş edindiği oğlu İbrahim Hakkı'ya ölünceye kadar şefkat ve sevgiyle ilim-irfan öğretmiştir. İbrahim Hakkı'nın fikrî alt yapısını bu hücrede oluşturan Derviş Osman Efendi, 24 Mayıs 1720'de vefat etmiştir. Altı yaşında annesini, on yedi yaşında babasını kaybeden İbrahim Hakkı, her ne kadar Marifetnâmesi'nde şeyhini daha ilk gördüğünde;

"İlk görüşümde hikmet-i Bâri ile ol azizin didârı,

Pederimden ziyâde bana bilîş ve tanîş gelmiştir" (Hakkı, 1972; 516) dese de, Tillo'da kendini yalnız hissettiğinden dolayı Erzurum'a dönerek, büyük amcası Molla Muhammed'in evine yerleşir. Erzurum Müftüsü şair Hâzık Mehmed Efendi'den Arapça, Farsça dersler alır ve aynı zamanda şiir lisanını ve sanat duygusunu geliştirir (Eren, 2003; 4).

1728 İlkbaharında sekiz yıllık bir ayrılıktan sonra ikinci defa Tillo'ya, çok sevdiği Şeyhinin yanına gider ve babasının hücrelerine yerleşir. Yedi yıl boyunca şeyhinden tasavvuf talim eder ve meslekte iyice ilerler (Külekçi, Karabey, 1997; 16). 1735'te şeyhi İsmail Fakirullah vefat edince, Tillo'da da yalnızlık çeken ve garip kalan İbrahim Hakkı Erzurum'a geri döner. Daha önce babasının da imamlık yaptığı Yukarı Habib Efendi Camiine imam olur. Otuz üç yaşına giren İbrahim Hakkı, Firdevs Hanımla evlenir. Bu ilk evliliğinden İsmail Fehim ve Ahmet Naimi adında iki erkek evladı dünyaya gelir. 1738 yılında hac farızasını yerine getirmek için ilk defa hacca gider. Dönüşte eski görevine devam eder ve Hüseyin Bey'in kızı Fatma Hanımla ikinci evliliğini yapar. Bu hanımından olan çocuklar yaşamamışlardır.

1747'de İstanbul'a giden İbrahim Hakkı, şeyhi İsmail Fakirullah'ın Sultan I. Mahmud nezdindeki saygınlığından yararlanarak Sultan I. Mahmud'la görüşmüş, onun ilgi ve takdirini kazanarak, saray kütüphanesinde ilmî faaliyetlerini gerçekleştirmek için ruhsat almıştır. İstanbul'da iken müderrislik payesi verilen İbrahim Hakkı'ya, Erzurum'daki Abdurrahman Gazi Dede tekkesinin zaviyedarlığı tevcih edilmiştir (Çelebioğlu, 1988; 4). Bir süre sonra Erzurum'a dönen İbrahim Hakkı, Yukarı Habib Efendi Camiindeki görevine bir müddet devam etse de sonra bu görevi oğlu İsmail

Fehim'e bırakır (Külekçi, Karabey, 1997; 17). İlmî faaliyetlerine daha fazla zaman ayırabilmek için günlerinin çoğunu Hasankale'de geçirmeye başlar.

Bu arada Hasankaleli Belkıs Hanım ile üçüncü evliliğini yapar. Bu evliliğinden Gülsüm adında bir kızı ve Muhammed Şakir adında bir oğlu dünyaya gelir. Dördüncü evliliğini, Belkıs Hanımla evlendikten üç yıl sonra Züleyha Hanımla yapar. Züleyha Hanımdan Osman Nedim isminde sarışın bir oğlu dünyaya gelmiştir (Demir, 2004; 30). Son iki hanımı Hasankale'de, ilk iki hanımı ise Erzurum'da kalır (Altıntaş, 1981; 17).

1755'te (Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın İstanbul'a ikinci defa gidiş tarihi, Hayrani Altıntaş'ın Marifetname'de Tasavvuf adlı eserinde 1752, dönüş tarihi ise 1753 olarak belirtilmiştir) resmi bir görev için İstanbul'a çağırılan, Erzurum gümrükçüsü ve baba dostu Mehmed Sun'ullah Ağa'nın kendisine yol arkadaşı olmasını teklif etmesi üzerine, zaten ilmî araştırmalar yapmak için İstanbul'a gitmeyi planlayan İbrahim Hakkı, bu teklifi kabul ederek ikinci defa İstanbul'a gider.

Sultan I. Mahmud'un Kütüphane-i Hümayunundan yararlanma izni verilen İbrahim Hakkı, genel kültür ve astronomi alanında ilmi araştırmalar yaparak, daha sonra yazacağı ansiklopedik eseri Marifetname'nin fikrî alt yapısını hazırlar. 1757'de Erzurum'a döner ve Hasankale'ye yerleşerek ünlü eseri Marifetname'yi kaleme alır (Külekçi, 2003; 143).

Aynı yıl karısı Belkıs Hanımdan, oğlu Muhammed Şakir dünyaya gelir. İbrahim Hakkı'nın Hasankaleli torunları bu soydan gelmiştir. 1759'da oğlu Osman Nedim, genç yaşta vefat eder. Gönlüne şeyhinin mezarını ziyaret etmek düşen İbrahim Hakkı, Erzurum'daki evini eşyasıyla birlikte oğlu İsmail Fehim'e, Hasankale'deki evini ve Erzurum'daki bostan tarlasının yarısını altı yaşındaki oğlu Muhammed Şakir'e bağışlar. Bu sırada eşlerinden Fatma Hanım vefat eder. 12 Temmuz 1763'te üçüncü defa Tillo'ya gitmek üzere yola çıkar. Şeyhinin büyük oğlu olup, Abdulkadir-i Geylani'den ayırt edilmek için "Sanî" lakabı ile anılan ve vefat etmiş bulunan Abdulkadir-i Sanî'ninoğulları ve Şeyh İsmail Fakirullah'ın torunları Hamza Ganiyyullah ve Mustafa Fânî, İbrahim Hakkı'nın bu ziyaretinden pek memnun olurlar.

Onu Tillo'da alıkoymak için kız kardeşleri Fatma Azize ile evlendirirler (Gölpınarlı, 1971; 507). Bu evlilikle, soyca da şeyhine ulaşan İbrahim Hakkı, aynı yıl Erzurum'daki eşi Züleyha Hanım ve dostu, hocası, âlim ve şair bir zât olan Erzurum

Müftüsü Mehmed Hâzık Efendi'nin vefat haberlerini alır. O yıl kışı Tillo'da geçiren İbrahim Hakkı, 1764 Nisanı sonlarına doğru, kayınbiraderleri Mustafa Fânî ve Hamza Ganiyyullah'la birlikte ikinci defa hac yolculuğuna çıkar. Dönüşte yine Tillo'ya gelir.

Aynı yıl, şeyhinin de torunu olan son hanımı Fatma Azize'den bir kızı olur. İsmi, kendi annesinin de adı olan Hanife koyar. İbrahim Hakkı'nın Tillo'daki torunları bu hanımdan devam etmiştir.

1766 tarihinde, Firdevs adlı hanımından 28 yaşına basmış olan oğlu Ahmed Naimi'nin ölümü üzerine Erzurum'a döner. 1768'de zamanın Erzurum Müftüsü Şeyh Mustafa ile üçüncü ve son hac yolculuğuna çıkar.

Hac yolculuğu esnasında amcasının oğlu Yusuf Nesim'e Şam'dan yazdığı mektupta; eserlerinin Şam'da okunduğunu ve sevildiğini görmenin hazzını tattığını yazar ve bazı kitaplarını temin edip göndermesini rica eder (İbrahimhakkıoğlu, 1973; 25). Hac dönüşü Firdevs Hanımın vefatını öğrenmesi üzerine Hasankale'deki ailesi Belkıs Hanım ve oğlu Muhammed Şakir'in yanına gider. İki-üç yıl burada kaldıktan sonra, 1771'de oğlu İsmail Fehim ile birlikte, dördüncü ve sonuncu defa Erzurum ve Hasankale'ye veda ederek Tillo'ya doğru yola çıkar. Tillo'ya gelişinin ikinci yılında, şeyhinin torunu olan eşi Fatma Azize Hanımdan Şems-i Aişe adında bir kızı olur. Bu kızı kendi vefatından sonra genç yaşta bekâr olarak ölmüştür (Suat Demir, 2004; 31, 32).

1775 baharında İbrahim Hakkı hastalanarak yatağa düşer ve bir müddet sonra iyileşir. 1778'de Tillo'daki eşi Fatma Azize Hanım vefat eder. Şeyhinin yadigârı olarak gördüğü bu eşinin ölümüne çok üzülür. 1779 Eylülünde oğlu İsmail Fehim'i Hasankale ve Erzurum'daki işleri düzene koyması için Erzurum'a gönderir.

“Halkın ölüm sandığı hoş vuslat imiş ey Hakkı

İyd-i ekberdir o, sanma ki mematım geldi” (Külekçi, Karabey, 1997; 19) beytiyle, Mevlana'nın *şeb-i arus* dediği ölüm gününe, *iyd-i ekber* diyen İbrahim Hakkı, ölümün kendisine yaklaştığını hissetmektedir. Zaman zaman ağrıları iyileşmesine rağmen, birgün bir gece süren bir rahatsızlıktan sonra, 22 Haziran 1780 (19 Cemaziyelahir 1194) Perşembe günü vefat eder (İbrahimhakkıoğlu, 1973; 183).

İbrahim Hakkı, vefatından iki yıl önce yazdığı vasiyetnamesinde “Eğer şeyhimin köyünde ölürsem, onun kubbesi altına beni gömmeyiniz. Onun ayak tarafı evladı için kalsın. Beni, babam Osman Efendi’nin kabrinin arkasındaki sahraya defnedin.” (Küleççi, Karabey, 1997; 19) demiş olmasına rağmen, kayınbiraderi Mustafa Fani Efendi, İbrahim Hakkı’yı şeyhinden ayırmak istemez ve türbeye, şeyhinin yanına defnettirir.

İbrahim Hakkı’nın amcasının oğlu Yusuf Nesim 1797’de, küçük oğlu Muhammed Şakir ise 1798’de vefat eder. İbrahim Hakkı’nın en büyük oğlu olan İsmail Fehim babasının vefatını duyunca Tillo’ya gider, babasının kabrini ziyaret ettikten sonra İstanbul’a, oradan da Mısır’a gider. Kendisini en son, Mustafa Fani’nin oğullarından Hamidü’l-Hamid, 1783 yılı hac mevsiminde Mekke’de görür. Babası gibi astronomi ilmine meraklı olan İsmail Fehim, o zamanlar bu ilimde ileri olan Hindistan’a gider. Bundan sonraki hayatı hakkında herhangi bir bilgi yoktur (Suat Demir, 2004; 34).

1.2. Kişiliği

Erzurumlu İbrahim Hakkı, 18. yüzyılda yetişmiş olan büyük Türk mutasavvıfı, filozofu, âlim ve şairlerindendir. İlim ve tasavvuf erbabı arasında olduğu kadar, geniş halk kitleleri tarafından da bilinen bir zattır. Geniş halk kitleleri tarafından tanınmasında, ansiklopedik eseri Marifetname’yi Türkçe yazması, Erzurum ağzını kullanması ve Öztürkçe kelimeleri kullanmaya özen göstermesinin büyük etkisi olmuştur. İbrahim Hakkı çok yönlü bir âlimdir. Marifetname adlı eserinde tıp, astronomi, matematik, fizik, kimya gibi fen ilimlerinin yanında, psikoloji, pedagoji, felsefe, coğrafya, tarih, evrem bilim, jeoloji gibi ilimlere de büyük önem vermiştir.

Kur’an, hadis, kelam, fıkıh ilmini bilen İbrahim Hakkı, aynı zamanda tasavvuf ilminin zirvesine çıkarak, insan-ı kâmil olma niteliğini kazanmış, Vecdi Yarman’ın ifadesiyle tasavvufa ilim katmıştır (İbrahimhakkıoğlu, 1973; 29).

İbrahim Hakkı bir edebiyat otoritesidir. Türkçe, Arapça, Farsça gibi döneminin İslam dünyasındaki üç önemli dilinde de şiirler yazmış ve bu dillere kendi ana dili gibi vakıf olduğunu yazdığı şiirlerle göstermiştir. Şiiri, insanlığın müşterek malı olan ilim ve ahlaka dair tavsiyeleri halka yaymak için bir vasıta olarak kullanmıştır.

O aynı zamanda bir musikişinastır.

"Musiki hikmete dair fendir

Bilene, bilmeyene rûşendir."

beytiyle bu özelliğini ortaya koymaktadır. İsmail Hakkı'ya göre müzik, feleklerin hareketleri esnasında çıkardıkları ses ve namelerdir (Irmak, 1973; 14).

İbrahim Hakkı eserlerinde, cemiyete ve onun ahlakına seslenmesi yönünden aynı zamanda bir sosyologdur. Eserlerinin genel cephesini teşkil eden tasavvufî tahliller hep o maksatla kaleme alınmıştır.

İbrahim Hakkı aynı zamanda bir psikologdur. İnsanın vücut yapısı, dış görünüşü, rengi, şekli, sesi ve diğer organları vasıtasıyla, ahlaki durum ve karakterini tayin eden "Kıyafetname" adlı ilimle de ilgilenmiş ve Kıyafetname adlı bir eser yazmış, bu ilme Marifetname'sinde de yer vermiştir. Bu konuyla ilgili bir de hikâye anlatılır: İbrahim Hakkı, Sarı Gümrükçü ile İstanbul'a giderken yolda konaklarlar. O sıralar İbrahim Hakkı, Kıyafetname'yi yeni yazmış, yanında İstanbul'a götürüyormuş; konakladıkları yerde adam bunlarla o kadar ilgilenmiş ki, Sarı Gümrükçü çok iyi adam diyor, fakat İbrahim Hakkı Kıyafetname adlı eserindeki fizyonomi-huy ilişkisine adam uymadığı için bir şey diyemiyormuş. Gece İbrahim Hakkı'nın uykusu kaçmış konaklama yerinden ayrıldıktan sonra kitabı yakmaya karar vermiş. Sabah kalktıklarında adam Sarı Gümrükçüden akla hayale gelmeyen bir ücret ister ve Gümrükçü ile adam yaka paça birbirine girer. Bu hali gören İbrahim Hakkı arkadaşına, "Ver ağa, bu adam ne istiyorsa ver. Eserim kurtuldu, bu adam az daha bana eserimi yaktıracaktı." der (Çavuşoğlu, 1974; 62).

İbrahim Hakkı bir astronom ve kozmografyacısıdır. Gökten, aydan, güneşten, yıldızdan, gök cisimlerinden, şimşekten, yıldırımdan, yağmurdan ve meteoroloji hadiselerinden bahseder.

O devirde güneş tutulması vukuu bulduğu zaman, İstanbul'daki hocalar "kıyamet kopuyor" diye camii direklerine sarılırken, İbrahim Hakkı'nın Tillo'da öğrencilerine bu hadiseyi bilimsel olarak izah etmesi ve bu meteorolojik olayı gözlemlemeye çalışması, onun ilmi seviyesini ortaya koymaktadır (Diclehan, 1980; 40).

İbrahim Hakkı, aynı zamanda tıp, matematik, geometri, kimya, biyoloji, hendese gibi ilimlerde de otoritedir. Özellikle Tillo'da şeyhine yapmış olduğu türbe İbrahim

Hakkı'nın fen ilimlerine ne kadar vakıf olduğunu gösterir. Tillo'nun 3 km. doğusuna iki tepenin arasına harç kullanmadan bir duvar yapar. Bu duvara bir pencere koyar. 21 Mart ve 23 Eylül tarihlerinde yılda iki defa, bu pencereden Güneş ışınları süzülerek Fakirullah hazretlerinin türbesindeki kuleye gider, kuledeki prizma ve aynalara çarpan ışık, şeyhin kabrinin başucuna düşer. 1958- 60 yıllarında restorasyona uğrayan türbedeki bu düzen bozulmuş, mimar ve mühendislerin tüm uğraşlarına rağmen eski haline getirilememiştir Toprak, 1984; 41, 42). En son yapılan tadilat da yapılan çalışmalar olumlu sonuç vermiş ve 21 Mart 2014 tarihinde 250 yıl önceki düzenle İsmail Fakirullah'ın kabri yeniden aydınlatılmıştır.

Kısaca İbrahim Hakkı, akli ilimlerle nakli ilimleri meczetmiş, bu ilimlerle ömrü boyunca meşgul olmuş, ilmi Hakk'a ulaşma vasıtası olarak gören, ilahi aşka ulaşmış çok yönlü bir âlimdir.

1.3. Eserleri

İbrahim Hakkı'nın eserleri, değişik kaynaklarda 39, 40, hatta 58 olarak ifade edilse de kendisinin bizzat verdiği rakam 15'tir.

“Fakîrî der ki te'lifâtımız on beş kitâb olmuş
Usûlü beş, furû'u adlarıyla on hisâb olmuş
İlâhiname nazımındır ve nesrim Marifetname
Ve irfaniyyevüinsaniyye, mecmua yazıp hâme
Bu beşten on kitab aldım ki cümle lübb-i ma'nadır
Beşi ilm-i şeriattır, beşi ilm-i ledünnîdir
Adının ahiri “ha” ise ol ilm-i hakikattir
Adının ahir-i “mim” ise ol ilm-i şerattir.” (Revkanoğlu, 1961; 49)
Böylece ana eser olarak şu beş eseri kaleme almıştır:

İlâhiname (Divan) (1755)

Marifetname (1757)

İrfaniye (1761)

İnsaniye (1763)

Mecmuatü'l-meani (1765)

Evlat eserler olarak da aşağıdaki eserleri yazmıştır:

Tuhfetü'l-kirâm (1767)

Nuhbetü'l-kelam (1768)
 Meşâriku'l-Yûh (1771)
 Sefine-i Nûh (1773)
 Kenzü'l-fütûh (1774)
 Definetü'r-rûh (1775)
 Rûhu's-şurûh (1776)
 Ülfetü'l-en'âm (1776)
 Urvetü'l-İslâm (1777)
 Hey'etü'l-İslâm (1777)

1.3.1. Temel Eserler

Divan (İlâhinâme) (1755)

İbrahim Hakkı, ilk eseri olduğunu söylediği Divan'ını 1755'te oğlu İsmail Fehim için yazmıştır. 230 sayfa olan bu eserin ilk otuz sayfası dua, sonraki sayfalarda ise ilahiname, aşkname ve naatlar bulunmaktadır. Yunus Emre'den etkilendiği açıkça görülen İbrahim Hakkı, Divan'ında "Fakir" mahlasını kullanmıştır. Divan'ın değişik kütüphanelerde sekiz nüshasının olduğu tespit edilmiştir (Eren, 2003; 18, 19).

Türkçe yazılan bu eser, ilk olarak 1847'de Mehmet Sait Efendi tarafından İstanbul'da, Turgut Ulusoy tarafından 1974'te yine İstanbul'da sadeleştirerek, daha sonra geniş bir çalışma sonucu Numan Külekçi ve Turgut Karabey tarafından 1997 yılında sadeleştirilerek Erzurum'da basılmıştır.

Marifetnâme (1757)

Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın en meşhur olan, Osmanlı İmparatorluğunda en çok okunan ve değerinin şimdilerde dahi azımsanmayacak kadar büyük olan aynı zamanda ansiklopedik mahiyette olan geniş kapsamlı eseridir. Bu eser hakkında ileride ayrıca bilgi verilecektir.

İrfâniye (1761)

Üç dilde yazılmış 495 sayfadan müteşekkil olan bu eser, "Kendini bilen Rabbini bilir." (Men arafenefsehû, fegaderafe Rabbehû) hadis-i şerifini şerh ve izah için yazılmıştır. Üç bölümden oluşan bu eserin birinci bölümü Arapça, ikinci bölümü Farsça, üçüncü bölümü ise Türkçedir. Hepsi aynı konu ile ilgilidir. Çeşitli ayet ve

hadislerin dışında tam 60 kitaptan seçmeler yaparak bu eseri derlemiştir. Eserin tespit edilen dört nüshası değişik kütüphanelerde bulunmaktadır (Eren,2003; 28,29).

İnsaniye (1763)

Arapça, Farsça ve Türkçe olarak üç dilde 160 kitaptan seçilmiş şiirleri kapsayan bu kitap, 722 sayfalık bir manzum eserdir. Amaç, bazı hakikatleri insanlara anlatarak Allah'ın birliğine vurgu yapmaktır. Eserin ilk 12 sayfası Arapçadır. Bu birinci bölümde Cüneyd-i Bağdadi, Zeynel Abidin gibi şahısların 20 kitabından şiirler ve kasideler olarak bu bölümü yazmıştır. İkinci bölüm 570 sayfaya kadar Farsçadır. Bu bölümde Mevlana, Sa'dî, Ömer Hayyam, Akşemseddin gibi şahısların eserlerinden yararlanmıştır. Üçüncü ve son bölüm ise Türkçedir. Bu bölümde Yunus Emre, Süleyman Çelebi, Niyazi Mısri, Nef'i, Nabî gibi ünlü Divan şairlerinin Divan ve Mesnevilerinden yararlanmıştır. Eserin tespit edilen dört nüshasından ikisi İbrahim Hakkı'nın Tillo'daki torunlarında bulunmaktadır. Birisi Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Kütüphanesi Düğümlü Baba bölümü 352 numaradadır (Eren, 2003; 30,31).

Mecmuatü'l-Meanî (1765)

Tevekkül, tefviz ve rıza gibi muhtelif konulardan bahsedilen bu eser, Arapça, Farsça ve Türkçe olarak üç dilde manzum ve mensur şekilde yazılmıştır. Bu eserini yazarken başka eserlerden alıntı yaptığı gibi, İbrahim Hakkı kendi eserlerinden de faydalanmış, ayrıca doğum, ölüm tarihleri ve bazı mektuplara da yer vermiştir (Külekçi, Karabey, 1997; 26,27). Bu eserin üç adet nüshası tespit edilmiştir (Eren, 2003; 31).

İbrahim Hakkı, ana eserler olarak ele aldığımız bu beş eseri Erzurum'da, evlat eserler diye adlandırılan şimdi ele alacağımız on eserini ise Tillo'da yazmıştır (Revkanoğlu, 1961; 221, 222).

1.3.2. Diğer Eserler

Tuhfetü'l-Kiram (1766)

İsminin anlamı "Büyüklerin hediyesi" olan bu eser, Mecmuatü'l-Meanî'den seçmelerle Arapça ve Farsça olarak kaleme alınmıştır. Bu eserin bazı nüshaları İbrahim Hakkı'nın bazı torunlarıyla Erzurum ve Tillo'daki bazı şahıslarda mevcuttur.

Nuhbetü'l-Kelam (1768)

İsminin anlamı ‘‘Sözlerin seçilmesi’’ olan bu eserin kaynağı, Mecmuatü'l-Meani ve Marifetnâme'dir. Üç ayrı dilde yazılmıştır. Bu eserin bazı nüshaları İbrahim Hakkı'nın bazı torunlarıyla Erzurum ve Tillo'daki bazı şahıslarda mevcuttur.

Meşariku'l-Yûh (1771)

Güneşin doğuşları (güneş hergün farklı bir noktadan doğar) manasına gelir. Evvelki eserlerinden seçilmiş, üç dilde yazılmış şiirler antolojisidir. Günümüze kadar ulaşan tek nüsha Süleymaniye kütüphanesinde bulunmaktadır (Eren, 2003; 33).

Sefine-i Nûh (1773)

Nuh'un gemisi demektir. Bu kitap Mecmuatü'l-Meani ve diğer eserlerinden üç dildeki şiirler seçilerek kırk bölüm halinde oluşturulmuştur. İki adet nüshası günümüze kadar ulaşmıştır (Eren, 2003; 33).

Kenzü'l-Fütûh (1774)

Tasavvufi ve ahlâki 1020 beyitten oluşan bu eserin 80 beyti Arapça, geri kalanı Türkçedir. İbrahim Hakkı bu eseri yazarken İrfaniye isimli eserinden faydalanmıştır. Günümüze dört adet nüshası ulaşmıştır (Eren, 2003; 34). Ahlak konularına sıklıkla yer verilmiş olan bu eser, 2015 yılında kapatılan Atatürk Üniversitesi Erzurumlu İbrahim Hakkı Araştırma Merkezi Okutmanı Dr. Mehmet Suat DEMİR tarafından tercüme edilmiş olup basımı yapılmamıştır.

Definetü'r-Rûh (1775)

Mecmuatü'l-meani'den alınan bu eser, üç dilde yazılmıştır. 180 sayfalık bu eser, üç manzum mektup, birkaç küçük risale ve 400 beyitten müteşekkildir (Altıntaş, 1992; 38). Günümüze iki adet nüshası ulaşmıştır (Eren, 2003; 35).

Ruhu's-Şürûh (1776)

Divan (İlahiname)'dan seçilmiş çeşitli şiirleri ihtiva eden bu eser Türkçe yazılmıştır. Günümüze kadar ulaşan tek nüsha Süleymaniye Kütüphanesinde bulunmaktadır (Eren, 2003; 35).

Ülfetü'l-En'âm (1776)

Arapça olarak yazılan bu eser, Marifetnâme'den alınmıştır. İbrahim Hakkı'nın kayınbiraderi Mustafa Fani tarafından istinsah edilen tek nüsha, Tillo'da İbrahim Hakkı'nın torunlarından Celalettin Toprak'ta bulunmaktadır (Eren, 2003; 35).

Urvetü'l-İslâm (1777)

Türkçe ve Arapça olarak kaleme alınan bu eser, Marifetname'den çıkarılmış olup, daha çok dini konuların yer aldığı bir mukaddime 15 bölüm ve bir hatimeden oluşur. Günümüze ulaşan iki nüsha tespit edilmiştir (Eren, 2003; 36).

Hey'etü'l-İslâm (1777)

Marifetname'den çıkarılmış olan bu eser Arapça olarak kaleme alınmıştır. 18 tefsir ve 300 hadisten seçilmiş olan İslam astronomisi hakkındaki bilgiler 24 bölümde incelenir (Altıntaş, 1992; 39). Günümüzde tespit edilen üç adet nüshası mevcuttur (Eren, 2003; 37).

Bu on beş eserin haricinde eser olarak gösterilen küçük risale ve mektuplar da yazmış fakat bu yazmış olduklarının eser olarak gösterilemeyeceğini, derli toplu halde olmadıklarını, İbrahim Hakkı'nın beşinci göbekten torunu olan Feyyaz İbrahimhakkıoğlu ifade etmektedir (Eren, 2003; 14).

1.4. Marifetnâme

1.4.1. Marifetnâme'nin Takdimi

İbrahim Hakkı'nın asıl şöhretini sağlayan, Osmanlı İmparatorluğunda en çok okunan eser, ansiklopedik mahiyetteki Marifetnâme'dir. Yazar eserini bizzat şöyle övmektedir:

"Hakkı'ya ölmez oğuldur bu kitâb

Andırır hayr ile anı bîhisâb

Kim bunu okursa merd-i kâr olur

Kim ki fehm eyler ber-hurdâr olur

Bu kitabı okuyanı yazanı

Ma'rifet genciyle ba'y et ya Gani" (Hakkı, 2014; 965).

Eser, 1170/1757 yılında Hasankale’de tamamlanmıştır. İbrahim Hakkı bu eserini Firdevs Hanımdan olan oğlu Ahmed Naimî için yazmıştır. Eserin yazılış amacı, diğer eserlerinin çoğunda da gördüğümüz "Men arafenefsehû, fegaderafe Rabbehû" (Kim nefisini bilirse, Allah'ı da bilir) hadis-i kudsiden mülhem olarak, tasavvuf, felsefe, astronomi, fizik, tıp, psikoloji kısaca din ve fen ilimlerinden faydalanarak dünya ve ahiretin insan için, insanın da yaratıcısını bilmek için halkedildiğini, ancak yaratıcıyı bilmenin nefsi bilmeye, nefsi bilmenin de kişinin hem kendi maddi varlığını, hem de fizik âlemi bilmesine bağlı olduğunu oğlunun şahsında okuyuculara izah eder (Revkanoğlu, 1961; 64).

Çağları kucaklayan, geçmişteki bilgileri içinde toplayıp, geleceğe yabancı kalmayan, her kitlenin faydalanabileceği, akli doyurucu klasik bir eser olan Marifetname’yi yazmak için, kendi ifadesiyle, İbrahim Hakkı 400 kitaptan faydalanmıştır (Diclehan, 1980; 38).

İbrahim Hakkı Doğuyu etkilediği gibi Batıyı da etkilemiştir. Özellikle Avrupa’da, öğrenimin başlamasından akademi yaşına kadar gençliğin öğrenimi zorunlu bütün bilgilerin (marifetin) toplanıp düzenlendiği "Elementary Work" adlı büyük eser, Marifetname’den 20 yıl sonra hazırlanmıştır. Her iki eserin konuları ve fihristleri karşılaştırıldığında şaşılacak derecede ilginç benzerlikler görülmektedir (İbrahimhakkıoğlu, 1973; 36).

1.4.2. Marifetname’nin Konusu

Çeşitli konulardan meydana gelmiş ansiklopedik bir eser olan Marifetname 1 mukaddime, 3 fen, 1 hatime olmak üzere 5 bölümden oluşmaktadır. Bu beş ana bölüm bab, fasıl ve nev’i adıyla alt başlıklara ayrılmışlardır.

Dört fasıldan meydana gelen Mukaddime’de âlemin yaratılışı, gökler, melekler, cennet, cehennem, hamd sancağı, güneş, ay, yıldızlar, güneş tutulması, Kaf Dağı, arzın katları, Âdem’in yaratılışı ve kıyamet alametleri gibi konulara yer verilmiştir. Bu bölümde tefsir ve hadis ehline dayandırılarak, çoğu hurafelerden oluşan eski kozmografya bilgilerine yer verildiği görülür.

Üç bab ve yirmi dört fasıldan meydana gelen birinci bölümde (fen), isbât-ı vâcib, meşşai gelenekteki beş cevher, dokuz araz, akıllar, nefisler, felekler, anasır-ı erbaa, mevâlid-i selâse, (cisim, bitki, hayvan) mahlûkatın ve insanın tekâmülü aritmetik,

geometri, astronomi, astroloji, atmosfer, iklimler, âlemin küre şeklinde olduğu, ayetlerle de istidlâlde bulunarak ehl-i hey'et ve hükemâ yöntemiyle felekler âleminin kuruluş ve işleyişi ve yedi gezegen hakkında bilgi verilmiş, ay altı dünyası (ecsâm-ı süfliyye) ve kopernik sistemi (İ. Hakkı, hey'et-i cedide der) ve eski astronomi hakkında değişik şekil ve cetveller kullanarak uygulamalı örnekler göstermiştir.

İkinci bölüm, beş bab ve on sekiz fasıldan oluşur. Bu bölümde fizyoloji, insanın vücut yapısı, ruh-beden münasebeti, nefs-i tabîiye, nefs-i nebatiye, nefs-i hayvaniye, organların çalışması, sinir ve damarlar hakkında bilgi verilmiş olup, organların şeklinden hareketle kişinin psikolojik yetenekleri ve ahlakını tahmin etme ilmi olan “kıyafetname”den bahsedilmiş, rüya tabirleri, cima, ilaç ve gıda, yeme-içme, giyinme ve süslenmenin adap ve kaideleri ile ölümün fazilet ve faydaları ve ruhun bedenden ayrılmasına yer verilmiştir.

Üçüncü bölüm, beş bab ve yirmi yedi fasıldan meydana gelmektedir. Bu bölümde; kitap ve sünnete uymanın önemi vurgulanmış, namazın edası, dünyanın faniliği, beka âleminin ehemmiyeti, Allah'a gönül bağlamanın gerekliliği üzerinde durulmuş, feyz ve irfanın merkezi olan kalbin mahiyeti ve özellikleriyle, aklın mahiyeti ve kalple münasebeti ele alınmış olup, ruh ahvali, az yeme, az uyuma, az konuşmanın, uzletin, devamlı zikrin, tevekkülün, tefviz (iş Allah'a havale etme), sabır, tahammül, kazaya rıza, muhabbetullahın fazilet ve mertebeleri, evliyaya ait ilim, evliyanın üstün vasıfları ve kerametleri, Nakşibendiye tarikatının erkanı, sapıklığa düşenler, tasavvuf ehlinin on iki fırkası, yedi nefis, seyr'ü-sülûkün hal ve mertebeleri ve şeyhi İsmail Fakirullah Tillovî ile babası Osman Efendi hakkındadır.

İbrahim Hakkı, birinci bölümle okuyucunun dış âlemi; ikinci bölümle kendisini tanımasını amaçlamış; üçüncü bölümüyle de masivaya vakıf olduktan sonra ondan ayrılarak marifetullahı bulup orada kalmasını hedeflemiştir.

Eserin hatimesi olan son bölüm ise; dört fasıldan meydana gelmiştir.

Bu bölüm ahlak ve muaşeretle ilgilidir. Peygamberimizin (sav) örnek alınmasının gereği belirtildikten sonra onun güzel ahlakından, halka karşı muamele ve görgü kurallarından bahsedilmiştir.

Âlimler ve evliyanın umûr-ı hariciyesine dair âdâb ve erkâna yer verilmiş, âlimin talebesine karşı ve talebenin hocalarına karşı nasıl davranmaları lazım

geldiğinden, kişinin anne babasına karşı davranışından, evliliğin faydalarından, ârif bir kimsenin evlenirken dikkat edeceği hususlardan, erkekle kadının sohbet ve ülfetinden, akrabaların birbirleriyle sohbet ve ülfetinden, komşularla münasebetten, çeşitli organlar vasıtasıyla işlenebilecek günahlardan ve bunların sebeplerinden, kulun bu uzuvlarını günahlardan korumasından bahsedildikten sonra, kolay ezberlemenin on yolu, unutmanın on sebebi, fakirliğe götüren kırk sebep ve zenginliğe götüren yirmi hareket tarzı sıralanmıştır.

Ayrıca adı geçen kitapta yirmi iki şekil ve çeşitli cetveller bulunmakla birlikte, özellikle üçüncü bölümde Türkçe, Arapça ve Farsça birçok manzumeye yer verilmiştir (Külekçi, Karabey, 1997; 25,26).

İbrahim Hakkı, Marifetname’de konuları ele alırken soyuttan somuta doğru bir yol takip eder. Önce aritmetik, geometri, astronomi, mineraloji (madenler), botanik (bitkiler), zooloji (Hayvanlar) ve en sonra anatomiden bahsederek kitabını tamamlar (Eren, 2003; 19).

1.4.3. Marifetname’nin Kaynakları

Marifetname’de bahsedilen konuların çok olması, bu eserin kaynaklarının da çok ve değişik olması anlamına gelmektedir. İbrahim Hakkı, Marifetnâme’yi yazarken 400’e yakın kaynaktan faydalandığını söylemiştir. Bu kaynaklardan bir kısmını Marifetname’de zikretmiştir. Bunlar:

Seyyid Şerif Cürcanî, Ta’rifât.

Gazzalî’nin özellikle İhya-u Ulumiddin ve Tehâfütü’l-felâsife ve diğer eserleri.

İbn-i Sina, Şifâ.

Mevlana Celaleddin-i Rumî, Mesnevî.

Fahredden er-Razî’nin birçok eseri.

Nasıreddin et-Tûsî’nin birkaç eseri.

Mesudî, Murûcü’z-zeheb.

Hâkim Sinaî, Hadîka-i şerife.

Feridüddin Attâr’ın birkaç eseri.

Muhyiddin Arabî'nin eserleri (Hakkı, 2014; 53, 54).

İbrahim Hakkı bu eserlerin dışında, Marifetname'nin insan anatomisi ve fizyolojisi bölümünü yazarken İbn-i Sina'nın, "el-Kânûnfi't-Tıbb"ından yararlanmıştır. İbrahim Hakkı'nın insan psikolojisi ve ahlakına dair görüşleri, kendi gözlemlerini ortaya koymakla birlikte İbn-i Sina'cı geleneğin devamı niteliğindedir (Topaloğlu, 2003; 59).

Ahlak ve tasavvufa dair konularda Gazali'nin "İhya"sından geniş ölçüde yararlanmıştır. Kozmografya konusunda ise nakil ve yorumlar kaynak zikredilmeksizin tefsir ve hadis âlimlerine nispet edilmişse de genellikle bilim dışı literatüre, geleneksel halk inanışları ve israiliyata dayanan Celaleddin es-Suyutî'nin (ö.1505) "el-Hey'etü's-Seniyyefi'l-Hey'eti's-Sünniyye" adlı İslam astronomisi hakkındaki eserinden faydalanmıştır (İhsanoğlu, 1992; 753).

İbrahim Hakkı, mutaassıb ve cahil çevrelerin tepkisini çekmemek için çoğu hurafelere dayanan eski astronomiden bahsettikten sonra kendisinin de tercihi olan Kopernik sistemi dediğimiz yeni astronomiyi ele almış, bu bölümde ise Kâtip Çelebi'nin "Cihânnümâ"sından faydalanmıştır.

Adnan Adıvar'a göre İbrahim Hakkı, Macellan'ın dünyayı dolaşması ve Kristof Kolomb'un Amerika'yı keşfi gibi bilgileri de Mehmed Suudi Efendi'nin "Tarih-i Hind-i Garbî" adlı eserinden almıştır (Adıvar, 1969; 165).

İbrahim Hakkı'nın bazı görüşleri Yunan filozoflarından aldığı malumdur. "Bir'den yalnız bir sudûr eder" şeklinde varoluşun nasıl gerçekleştiğinin ana kaidesini formüle eden Plotinos (Birand, 1964; 118) ve onun takipçileri Farabi ve İbn-i Sina tarafından da benimsenen Sudûr Nazariyesi, İbrahim Hakkı'nın varlık anlayışının temelini oluşturur (Hakkı, 2014; 54).

“Gerçek varlık sen, eşya ise yokluğa mahkûm

Çünkü onlar gölgedir, rüyadır”

mısralarıyla İbrahim Hakkı, Antik Yunan filozofu Eflatun'un ideler âlemini çağrıştırır (Kurbanov, 2003; 54).

İbrahim Hakkı'nın müzik sanatı ile ilgili fikirlerinin, özellikle müziğin, kâinatın çıkardığı sesler ile ilgili olduğu kanaatinin, Yunanlı filozof Pisagoros'un Semalar

müziği kavramıyla benzerliği, onun bu filozoftan etkilendiğini gösterir (Kurbanov, 2003; 54).

Evrimle ilgili görüşlerini ise İonia'lı filozof Anaximander'den beri birçok filozofun söylediği ve İhvan-ı Safa'nın 50. risalesinden Nizamî Aruzî'nin Çehar (dört) makalesinin birinci makalesinin mukaddimesinde geçtiği, oradan da İbrahim Hakkı'nın Marifetname'sine geçtiği bir gerçektir (Adıvar, 1969; 164).

İbrahim Hakkı, insanı küçük âlem olarak gördüğü ve gök cisimlerinin insanın mukadderatına tesiri gibi görüşleri de Eflatun ve Pisagor'dan etkilenecek ortaya koymuştur (Uzluk, 2003; 293).

İbrahim Hakkı'nın Marifetname'sinde bahsettiği anasır-ı erbaa, cevher, araz, dokuz felek gibi konularda ise Aristo fiziği ve Aristo'nun âlem görüşünden etkilendiği görülmektedir (Adıvar, 1969; 164). Bununla birlikte eski astronomi de denen Batlamyus sistemi ve yeni astronomi diye adlandırılan Kopernik sistemi İbrahim Hakkı'yı etkileyen en önemli kaynaklar arasında yer almaktadır (Adıvar, 1969; 165).

İbrahim Hakkı'nın beslendiği kaynaklar arasında, Kâtip Çelebi'nin "Keşfü'z-Zünûn" ve "Cihânnümâ"sı, Evliya Çelebi'nin "Seyahatname"si, Şamlı Ebu Bekir'in "Kitâb-ı Atlas Major Tercemesi", Hafız'ın "Divan"ı, Câmi ve Şeyh Sâdi'nin bütün eserleri, Sâib ve Şemsî'nin Divanları, Yunus Emre, İbn-i Miskeveyh, Kınalızâde Ali Efendi, Gülşenî yer almaktadır (İbrahimhakkıoğlu, 1973; 16)

Ayrıca İbrahim Hakkı Marifetname'sini yazarken 1572'de İstanbul'da ileri seviyede bir rasathane kuran Takiyeddin el-Raşid (ö.1584) adlı büyük astronom, âlim ve düşünürün eserlerinden de faydalanmıştır.

İbrahim Hakkı, en önemli eseri olduğu bilinen, ansiklopedik mahiyetteki Marifetname adlı eserini 400'e yakın kaynaktan faydalanarak ortaya koymuştur. Bu kaynaklardan bir kısmını Artukoğullarının zengin kitaplıklarının Bitlis'teki Şeref Han ailesine intikal eden ve Melek Ahmet Paşa tarafından Bitlis'in zaptından sonra yağma edilerek mezata çıkanlardan temin etmiştir. Yine İbrahim Hakkı'nın Erzurum'dan geçen Hintli ve Afganlı seyyahlarla pozitif ilimler konusunda fikir alışverişinde bulunduğu da nakledilmektedir.

II. BÖLÜM

MARİFETNÂME'DE AHLÂKA DAİR ELE ALINAN KONULAR

Bu bölümde, Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Marifetnâmesi'nde ahlak konularına dair meseleleri irdeleyerek onun toplumsal ve felsefi literatürde karşılığı bulunan ahlak anlayışını ortaya koymaya çalışacağız. Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın ahlak anlayışı ile ilgili olarak ortaya çıkacak bulguların günümüz modern toplumunun sorunlarının çözümünde faydalı ve pratik önerileri içerdiğini düşünmekteyiz. Bu nedenle ortaya çıkacak sonuçlarda, hem bireysel huzur hem de sosyal barışın tesisinde somut önerilerin yer aldığını söyleyebiliriz. Bu bölümde Marifetnâme'de yer alan ahlak meselelerine dair konulara müellifin kendi eserinde ortaya koyduğu sıraya uygun olarak yer vereceğiz. Ortaya konan konuların sırasında dikkati çeken unsurun, insanın ahlaki yapısını belirleyen etkenlerin, dıştan içe doğru yani çevreden bireyin iç dünyasına doğru dikkate alınmış olmasıdır. Burada İbrahim Hakkı'nın ahlak üzerinde etkisi bulunan unsurların başında çevreyi gördüğünü anlamak mümkündür. İnsanın ve davranışlarının, yerkürenin durumları, burçlar, yaşanılan zaman, oturlan yerler ve şehirlerden bağımsız değerlendirilmeyeceğine dair ortaya konan iddia, dönemin şartları ve günümüz iletişim çağının imkânları ile kıyaslandığında önemli bir geniş görüşlülüğe, rasyonel ve şümullü bir bakış açısına işaret etmektedir.

2.1. On İki Hayvana Benzetilen Zamanın İnsanlar Üzerindeki Etkisi

Türk dünyasında İslam'dan önce "On İki Hayvanlı Türk Takvimi" kullanılıyordu. Türkler, İslamiyet'i kabul edip bu dinin medeniyet dairesi içine girdikten sonra Hicrî Takvimi kullanmaya başladılar (Şamil İslam Ansiklopedisi 7. cilt, 1999: 375). Marifetnâme'de bu konu da dikkate alınmış ve bir takım bilgilere yer verilmiştir.

Zaman on iki hayvan ismiyle isimlendirilmiş ve her yılda farklı olayların olacağı, doğan çocukların farklı karakteristik yapılarla sahip olacağı belirtilmiştir.

Bu on iki hayvanlı takvim ile alakalı Marifetnâme'de; "Türk yılı bir devr-i dâim olarak süren on iki hayvan ismiyle anılır. Zaman halkı hep ona bağlıdır. Bu on iki hayvan fare, inek, kaplan, tavşan, sinek, yılan, at, koyun, maymun, kuş, köpek, domuzdur" denmiş (Hakkı, 2014:250) ve sırasıyla açıklanmıştır.

Fare Senesi: Hoşluk olur. Sene ortasında çok yağış olur. Sene sonunda fitneler uyanır. Cenk olur, niceler kana boyanır. O senenin kışı uzun ve soğuk geçer ve fareler tahılı yağma ederler. Senenin başında doğan çocuk zeki, atılgan ve güzel huylu olur. Senenin sonunda doğan çocuk kötü amelli, hasetçi ve hilekâr olur (Hakkı, 2014: 250,251).

İnek Senesi: Hastalıklar çoğalır ve baş ağrısından şikâyetler artar. Padişahlar fitnelerden bir hayli üzüdür ve dört ayaklı hayvan cinslerinden helak olma çok olur. Bu senenin kışı şiddetli ve kısa geçer. Meyveler de soğuktan zarar görür. Bu senede doğan kız veya erkek çocuklar, başkalarının işinde çalışırlar. Bu senenin ortasında doğan çocuklar nurlu olurlar. Zeki, iyi huylu ve sevilen kişi olurlar. Senenin sonunda doğanların ise daima gönülleri gamlı ve bedenlerinde hastalık olur (Hakkı, 2014: 251).

Kaplan Senesi: Halkta düşmanlık ve öfke artar. İnsanlar sözlerinden dönmeyi âdet edinirler, hepsi korku ve karışıklığa düşer. O senede yöneticiler ihtilafa düşerler ve halka saldıran hayvanlar çoğalır. Bazı sahralarda zelzele olur. Gemiler denizlerde âfetlere uğrar. Kışı kısa ve fazla soğuk olur. Bu yılda pınarlarda ve nehirlerde sular çoğalır. Bu senenin başlarında doğan çocuk, çok yardımsever ve yumuşak yüzlüdür. Sene ortasında doğanlar olgun olurlar. Sonunda doğanlar ise haylaz ve tembel olurlar (Hakkı, 2014: 251).

Tavşan Senesi: Bolluk olur ve yiyecekler çoğalır. Yeryüzü ve zaman hep barış ile dolar. Halk sağlıklı ve emniyetli olur. Bu yılda kış ılık ve hoş geçer. Baharı da çok güzel bahar olur. Dört mevsimi de güzel olur. Bu yılda doğan zengin olur. Kötü huylu olur ama vefâlı da olur. Senenin ortasında doğan güzel olur. Sonunda doğan kırıncı ve vahşi olur (Hakkı, 2014: 251).

Balık Senesi: Çok harp olur ve karışıklıklar ortaya çıkar. Buğday ve arpa çok olur. Kar ile yağmur çok yoğun, kışı oldukça uzun ve sert geçer. Hatta bu soğuklar

ağaçları bile mahveder. Bu yılın başlarında doğanlar ahmak, kötü yaratılışlı ve kötü huylu olmaktan kurtulamazlar. Sene ortasında doğanlar yumuşak hâlim, selim olurlar. Sonunda doğanlar ise kötü huylu ve utanmaz olurlar (Hakkı, 2014: 251).

Yılan Senesi: Kışı kısa ve ılık geçer. Kıtık ortaya çıkıp gönüllerde üzüntü çoğalır. O senenin başlarında doğanlar sessiz ve kendi hallerinde olurlar. Bilgili ve güzel iş yapabilen insanlar olurlar. Senenin ortasında doğanlar kötü hal ve hareketli olurlar. Sonunda doğanlar çirkin ve kötü huylu olurlar (Hakkı, 2014: 251).

At Senesi: Kötülük ve karışıklıklarla, savaş, kargaşa ve fitne ortaya çıkar. Yazı güzel geçip tahıl ve ziraat işleri çoğalır. Dört ayaklı evcil hayvanlara helak ve sıkıntı erişir. Kışı ılık ve kısa geçer. Meyveler bu yılda çok zarar görür. Senenin başlarında doğanlar çok zahmet çekerler. Bunlar sevgiyle dolu ve bilge kişiler olurlar. Ortasında doğanlar güzel ve hoş huylu olurlar. Sonunda doğanlar ise üzüntülü, kötü huylu ve kötü sözlü olurlar (Hakkı, 2014: 251).

Koyun Senesi: Üzüntüler artar. Denizlerde gemilere zarar erişir. Savaş olsa da hemen barış sağlanır. Bu senede hayır ve bağış işleri için çalışan çok olur. Bu yılın kışı ılık ve kısa geçer. Bu senenin başlarında doğanlar yararlı kişiler olurlar. Yıl ortasında doğanlar rahat ve huzurlu olurlar. Sonunda doğanlar ise kötü ve donuk tabiatlı olurlar (Hakkı, 2014: 251).

Maymun Senesi: Bu yıl hayırlı geçen bir yıl değildir. Bu yılda hırsızlık ve yankesicilik çok olur. Bu yılda halk çok sıkıntı çeker. Develer ve atlarda hastalıklar artar. Bu yılın kışı kısa ve şiddetli geçer. Bu senenin başlarında doğanlar çirkin olurlar. Fakat mutlu ve mesut olurlar. Güzel huylu olurlar. Ortasında doğanlar hasetçi ve kıskanç olurlar. Sonunda doğanlardan da faydalı işler yapılacağı beklenmez (Hakkı, 2014: 251).

Kuş Senesi: Bu yılda hastalıklar olmasa da hamile kadınlara belalar gelmesi muhtemeldir. Tahıl ve meyvelerde bolluk olur. Kışı ılık ve çok kısa geçer. Senenin başlarında doğanlar yüzce ve yapıca güzel olurlar. Ancak bunların kuvveti az olur ve fakir düşerler. Ortasında doğanlar eza ve cefa edici olurlar ve halk onlara düşman olur. Sonunda doğanlar ise cömert olurlar ve misafirperverdirler (Hakkı, 2014:251).

Köpek Senesi: Tahıl ve yiyecekler revaçta olmasına rağmen pahalılık baş gösterir. Bu yılda ölüm ve cinayetler çok olur. Hırsızlık, hilekârlık ve şeytâni işler çok

olur. Kış günleri çok rahat geçer. Bu yılın başlarında doğanlar kötü sözlü, hırslı ve obur olurlar. Ortasında doğanlar da kavgacıdırlar. Sonunda doğanlar ise kanaatkâr ve vefâlı olurlar (Hakkı, 2014: 251).

Tavuk Senesi: İdareciler çok zaman hastalıklara yakalanırlar. Yöneticiler arasında aykırılıklar çıkıp savaş ve kavga çoğalır. Zirâi mahsullere âfet uğrayarak yok eder. Halk bir yerden başka bir yere göç eder. Bu yılın başında doğan erkek çocuklar hazır cevap ve kendini beğenmiş olurlar. Ortasında doğanlar yalancı olurlar. Sonunda doğanlar ise yumuşak huylu ve istekli olurlar (Hakkı, 2014: 251).

Görüleceği üzere düşünürümüz sosyal hayatın daha çok tecrübi ve pratik yönünü ifade eden bilgilere yer vermektedir. Bu bilgilerin tecrübelerle dayanarak aktarıldığını izah eden (Hakkı, 2014: 248) İbrahim Hakkı, uydurma bilgiler olmadığını üzerinde durur.

Yine Marifetnâme’de anatomi bilimine de yer verilmiş ve insan bedeninin uzuvlarının, mizaçlarının vb. hakkında birtakım bilgiler aktarılmıştır. İnsanın ana rahmine zerk edilen nutfenin içerisinde, karakteristik ve ahlâki yapısını o bir damla sıvıya ilahi kudret tarafından yerleştirildiğini söylemiştir. Mesela; saadet, şekavet, anlayış, cimrilik, cömertlik, korku, şecaat, sevgi, düşmanlık, hırs, kanaat, yardımseverlik, alçaklık, fakirlik, zenginlik, rahatlık, güzellik, kâmillik, yorgunluk, üzüntü halleri gibi her ne konum üzere ise o nutfenin içerisinde olduğu açıklanmıştır (Hakkı, 2014: 287,288). Bunun kanıtı olarak da Hz. Peygamber (sav)’in hadisine yer vermiş ve Hz. Peygamberin (sav); "Saîd, anası karnında saîddir, şakî, anası karnında şakîdir" (Taberâni, Mü’cemül kebir IV/100, 1985: H. No:8530) buyurduğunu söylemiştir.

Yani insanın nasıl ahlâki ve karakteristik bir yapıya sahip olacağı, Allah’ın ezeli ilmiyle bilindiğinden, Allah o nutfeye insanın kendisine ait olan bütün bilgileri nakletmiştir. Kısaca izah edilmesi gerekirse; insanların sahip oldukları ahlâki ve karakteristik yapıları, Allah’ın insanlar için istediği ahlâki ve karakteristik yapıları değil, insanların kendilerinin sahip oldukları ahlâki ve karakteristik yapılarıdır demek durumu daha da anlaşılır kılacağı kanaatindeyiz.

2.2. Yerkürenin Boylam ve Enlem Daireleri, Burçlar ve Bunların İnsan Hayatına Etkisi

Coğrafi şartlarla insanların zihni ve ahlaki mahiyetleri arasında bir bağlantı kurma konusu İhvan-ı Safa'da ahlak ve anasır yoluyla astrolojiye bağlanma yoluna gidilerek açıklanmaya çalışılmıştır. Benzer şekilde bu kadar ileri gidilmese de İbn-i Miskeveyh de kendi döneminin insanları ile geçmişte yaşamış insanları akıl, ilim ve ahlak düzeylerini karşılaştırma yoluna gitmiştir (Çağrı, 2012, 224).

İbrahim Hakkı, Marifetnâme'sinde astrolojik konulara da yer vermiş ve insan hayatına nasıl etki ettiğinden bahsetmiştir. Bunlardan bahsetmeden önce bütün bu var olan âlemin yaratıcısının Allah olduğunu, dünyayı idare edenin ve yöneticisinin de Allah olduğunu bildirmiş, bütün gezegenlerin, cisimlerin vs. sadece sebep olduklarını ve bunların da Allah'ın izni ile hareket ettiklerini bildirmiştir (Hakkı, 2014; 246).

Gezegenlerin durumlarına göre insanların hâl ve hareketlerinde, yaşayışlarında farklılıkların olacağını bildiren İbrahim Hakkı, bu farklılıkların neden kaynaklandığını da izah etmiştir. Bu bölümde konumuzla alakalı kısımlara yer verip astrolojik kısımların ise detayına değinmeden açıklamaya çalışacağız.

Avrupa, Asya, Afrika ve Saksonya (şimdiki Almanya çevreleri) kıtalarına yer veren İbrahim Hakkı bu yerlerin gezegenlerle, burçlarla, enlem ve boylam farklarıyla bağlantılarını açıkladıktan sonra insanların kimlik ve kişilikleri üzerindeki têsirini, onların hal ve hareketlerini açıklamıştır. Şöyle ki; "Birinci kısım Avrupa diye isimlendirilen kuzey ve batı arasındaki yerler önceki üçlüye (Güneş, Müşteri /Jüpiter, Merih /Mars) mensuptur.

Burada oturanlar, önceki üçlüde olan riyaset sebebiyle işlerin çoğunda akıcı ve serkeş görünmüştür. Çoğunluğu silah kullanmaya ve siyâsete yönelik, yorgunluk ve meşakkate dayanıklı, latif ve temiz bulunmuştur. Çünkü gece Müşteri (Jüpiter) tedbirde müşterektir. Üçlünün önceki parçaları erkek, sonraki parçaları dişidir.

Bu kavim, çoğunlukla kadınların emrinde gaflet içinde olup gayretli olmazlar. Kadınlardan ziyade oğlanlara sevgi/alâka duyup günah bilmezler. Özellikle İngiliz ve Macarlar koç burcuna ve Merih'e (Mars) benzerdir. Onun için sakinleri vahşi ve mütehavvil olup, ahlâkı yırtıcı havyan ahlâkına eğilimlidir. Roma ve Fransa Arslan burcunda olup, Güneş'e nispet olunmuştur. Bu sebepten halkının çoğu riyâset ehli

bulunmuştur. İspanya ve Portekiz Yay ile Müşteri'ye (Jüpiter) bağlıdır. Onun için ahâlisi genellikle ahlaklı, temiz ve sevimlidir.

Bunlardan sonra meskûn bölümün ortasına yakın olan Rumeli ve İstanbul çevresi, Girit, Kıbrıs ve Küçük Asya sahilleri yani Anadolu, Akdeniz ve Karadeniz nihayetleri arası gerçi üçlünün evveline dâhildir. Lakin ikinci üçlüye (Zühre/Venüs, Zühal/Satürn, Utarit/Merkür) benzerdir. Şu halde bunların tedbirinde Zühre ve Utarit müşterek olduğundan sakinlerinin çoğu siyasetçi, riyaset ehli, anlayışlı, firâsete ve ilim öğrenmeye meyilli olup, birbirine yakın ve sağlam mîzaçlı, latif sûretli ve surette (yaratılıştaki şekil ve yaratılış özellikleri) mutedil bulunmuştur. Yöneticisi Zühre (Venüs) olduğundan, müziği sevip ondan lezzet alırlar. Âşık meşrep ve dost canlısı olurlar. Özellikle İstanbul, Oğlak burcu ile Zühal (Satürn) yıldızına benzer. Onun için büyükleri mülk ve riyasete kavuşmuştur” (Hakkı, 2014; 246,247).

İbrahim Hakkı birinci kısım bölgelerin halkından bahsederken; silah kullanan, siyasetçi, yorgunluk ve meşakkate dayanan, zarif ve temiz insanlar olduklarını söylerken, ahlâken ise şehvet yönünü abartıp ve hemcinslerine alâka duyduklarını söyler. Yine bazı bölgelerden bahsederken, özellikle İngiliz ve Macarlar için ahlâken yırtıcı hayvanlara benzediklerini söyler.

Roma ve Fransa örneğinde ise; halkının çoğunun riyaset ehli olduklarını İspanya ve Portekiz için ise; ahlaken iyi insanlar olduklarını, Anadolu, Akdeniz, Karadeniz için ise; siyaset, riyaset, firâset ve ilim öğrenmeye meyilli, müzikten hoşlanan, dost canlısı insanlar olduklarını söyler.

İkinci kısım Asya bölgeleri için de Marifetnâme'de şöyle geçer; "O doğu ve güney arası olduğundan onun beldeleri ikinci üçlüye nispet kılınmıştır. Çünkü bu üçlünün müdebbiri, gündüz yıldızına benzeşme iktizasınca bunlarda sema ve raks, hareket ve cima, kadınlara hırs ve muhabbet galip olup, elbise ve yaygılarında nakış ve süse talip bedenleri tedbirinde rehavet ve şehvete rağbet edici olmuşlardır. Erkeklerle meyil etmeyip, kadınlara benzemeye özenip, büyük iltifat ve rağbet kılmışlardır. Mizaç ve tabiatlarında hareket üstün bulunmuştur. Lâkin tedbirde Zühal'in (Satürn) iştiraki iktiza eder ki, nefesleri müessir ve güçlü, yürekleri, şecaatli ve şiddetli vehimleri yüksek olur. Bu kısmın bu üçlüye genel benzerliğinin hükmü budur. Lâkin cüzlerinin tek tek nispetleri hükümleri bu tarz iledir ki acem beldeleri Boğa burcu Zühre'ye (Venüs)

mensup olduğu için, halkının çoğu nakışlı elbise giyip evlerinde nakışlı yaygılar sermişlerdir. Hatta gömlekleri dahi sade değil süslüdür.

Fırat ile Dicle arası ve Bağdat çevresi Başak burcuna ve Utarit'e (Merkür) Yemen ve Arap yarımadasının tümü önceki üçlüye benzer kılınmıştır. Şu halde bunların müdebbiri Müşteri (Jüpiter) Merih (Mars) ve Utarit (Merkür) bulunmuştur. Onun için halkının çoğu üstün ve tüccar olmuştur. Hile, tuzak ve tembellik, ağır davranma onların özelliklerindedir. Arabistan'ın mamur yerleri Yay ile Müşteriy'e (Jüpiter) mensup olduğundan o diyarın çoğu rahatlık üzere olmuşlardır" (Hakkı, 2014; 247).

İkinci kısım bölgelerin insanların özelliklerine bakıldığında; oyun, cinsel arzu, karşı cinse aşırı muhabbet, kadınlara özentisi, sert ve kızgın mizaçlı, yıldızlara merak olduğundan tılsım gibi işlerle uğraştıkları, yine bazı bölgelerinin insanların renkli ve eğlenceli tabiata sahip olduklarını, rahatlığı sevdiklerinden fazla uğraşı istemeyen tüccarlıkla uğraştıklarından bahsedildiğini görmekteyiz.

Üçüncü kısım Saksonya adı verilen doğu ve kuzey bölgeleri için ise Marifetnâme'de şöyle geçer; "Bu kısım üçüncü üçlüye (Zühal /Satürn, Utarit /Merkür, Müşteri /Jüpiter) mensuptur. Gürcistan, Dağıstan, Maverâünnehir yâni Türkistan, Hıta ve Hotan memleketleri, Tataristan bu kısımda kabul edilmiştir. Bunun müdebbiri Zühal (Satürn), Müşteri (Jüpiter) Utarit (Merkür) olduğundan halkının çoğu âlim, selim, hikmetli ve fitnet (çabuk anlayış sahibi) dolu, temiz ve iffetli müşahede olunmuştur.

Özellikle Azerbaycan memleketleri ikizler ve Utarit'e mensup olduğundan halkının çoğu hareket, mazarrat ve hıyanet üzere bulunmuştur. Maverâünnehir semtleri Kova ve Zühal'e mensup olduğundan halkının çoğu vahşi ve gaddar bilinmiştir (Hakkı, 2014; 247).

Üçüncü kısım bölgelerin sakinlerinin özelliklerine bakıldığında; çoğunun aceleci tabiattan uzak, yumuşak huylu, fitnet sahibi (çabuk anlayışlı) bilge insanlar olduklarını namuslarına düşkün ve maddi-manevi açıdan temiz insanlar olduklarını görmekteyiz. Özellikle Azerbaycan gibi yerler için çoğunun insanların arasını bozabilen ihanet edebilen insanlar olduklarını, Maverâünnehir için ise çoğunun katı kalpli ve vahşi insanlar olduklarını anlamaktayız.

Dördüncü kısım bölgeleri için de Marifetnâme'de şunlar geçer; "Afrika ismi verilen batı ve güney arası dördüncü kısımdır. Bu kısım dördüncü üçlüye (Güneş, Zühre

/Venüs ve Ay) mensup kılınmıştır. Bunun beldeleri olan Mısır, Sudan ve Mağrib (Fas, Cezayir, Tunus) ülkeleri kendi örneği bulunmuştur. Çünkü bu üçlünün tedbirlerinde gündüz, Merih ve Zühre müşterektir. Halkının meliklerinin işlerine kadınları müdahale etmekten geri kalmaz. Erkek ve kadın çoğu işlerde karışık olup, bir kadını bir kaç kimse zevce edinebilir, erkekleri de kadın kıyafetinde gezerler.

Çoğu kâhin ve remilci (kum falı) olup azarlar. Özellikle Akdeniz sahilleri Yengeç ve Ay'a mensup olup, halkının çoğu tüccar bulunmuştur. Diyarları yeterlilik (verimli arazi) ve insanların rahatlık üzere oldukları bilinmiştir. Uzak Batı ülkeleri Akrep ve Merih'e (Mars) mensup olduğundan halkının ahlâkı yırtıcı hayvanlara benzeyip çoğuna husûmet edip, birbirlerini öldürmekten korkmazlar. Sâid ve Habeş memleketleri tedbirinde Zühal (Satürn), Müşteri (Jüpiter), Utarit (Merkür) müşterek olduğundan, o diyarın halkı muhtelif gelenekler üzere olup ölümlerini tazim ederler. Dışarıdan gelen hâkimlere tabi ve teslim olurlar. Kadınlara fazla rağbet edip cimaya çok hırslı ve meşguliyetli olurlar. Bunlar zayıf nefisli korkak ve alçak bir kavimdir. Hâssaten Mısır ve İskenderiye İkizlere ve Utarit'e mensup olduğundan halkının çoğu idrak ve anlayış sahibi olup, gizli sırlar çıkarmaya ve garip ilimleri öğrenmeye oldukça meyyaldirler. Habeş memleketleri ve ortaları Kova ve Zühal'e (Satürn) mensup olduğundan halkı balık yemeyi sever. Yaşayışları, yeme ve içmeleri hayvanlara benzer. (Her şeyi sebeplere bağlayarak yaratan Allah'u Teâla bütün noksanlıklardan münezzehtir.)" (Hakkı, 2014: 248, 249).

Afrika bölgelerinin yöneticilerinin işlerine kadınların da dâhil oldukları, erkek ve kadının karışık iş hayatına sahip oldukları, giyimde erkeklerin kadınlara benzediklerini görmekteyiz. Yâni sosyal hayatta kadının rolünün büyük olduğu açıktır. Kâhinlik (gelecekte haber verme), remilcilik (kum falı) özellikle Akdeniz sâhillerinin sakinlerinin çoğunun ticaretle uğraştıklarını görmekteyiz. Bu yerlerin veriminin bol olduğunu, bu yüzden insanların rahat bir yaşayış sürdükleri anlaşılmaktadır. Uzak Batı ülkelerinin ise, aralarında husumetlerin sık görüldüğünü, bu yönden birbirlerini öldürmekten korkmadıklarını, Sâid ve Habeş (Mezopotamya) ülkelerinde ölümlerini tanzim ettiklerini, başka yerden gelecek olan devlet başkanlarına saygı duyulduğunu, kadınlara karşı fazlaca ilgi-alâka duyduklarını, korkak ve alçakça tavırlar sergileyen insanların olduklarını anlamaktayız. Buradan çağımız toplumu açısından, falcılık,

büyücülük vs. gibi işlerle uğraşan insanlardan uzak olunması gerektiği ve bu gibi işlerin toplum açısından tehlike arz eden anlamsız işleri olduğu da anlaşılmaktadır.

Mısır ve İskenderiye (Mısır'ın Akdeniz sahilleri) insanları için de anlayışlı, herkesin bilemeyeceği gizli bilgilerle uğraşan insanların olabileceğini, Habeş (Mezopotamya) memleketleri için ise balık seven yeme, içme ve yaşantıda hayvanlara benzeyen, ahlâken kötü durumda olabilen insanların olabileceğini anlamaktayız.

2.3. Oturulan Yerlerin ve Şehirlerin Mizacı

Marifetnâme'ye göre iklimi değişik olan yerlerde ikâmet eden insanların mizaçları da değişik olmuştur. Suyu havası ve arazi durumu farklı olan yerlerdeki insanların da hal ve hareketlerinde, yaratılışında farklılıklar söz konusudur. Bu durum Marifetnâme'de şöyle geçer;

"Sıcak yerlerin mîzâcı kendi ehlini siyah ve kıvrıkcık saçlı, hazmı zayıf, bozuşmasını kuvvetli ve rutubetini az, kalbi korkulu, bedeni yumuşak ve ihtiyarlığı çabuktur" der (Hakkı, 2014; 235) ve örnek olarak da Habeş şehirlerini gösterir. Bu şehirdeki insanların ortalama ömürlerinin genelde kısa olduğunu söyler.

Soğuk yerlerde oturan insanların durumları hakkında da şunları söyler; "Soğuk yerlerde oturanların mizaçları, kendi ehline şecaat ve kuvvet bahşedip, hazımlarını kolay ve rahat kılmıştır. Şu halde soğuk, rutubetli de olursa, kendi ehlini etli yağlı cüsseli ve geniş edip genellikle bedenleri tarâvet ve nezaket bulup beyaz ve berrak olmuştur" demiş (Hakkı, 2014; 236) ve soğuk yerlerdeki insanların genellikle güzel huylu olacaklarına işaret etmiştir.

Rutubetli yerlerdeki insanların durumları hakkında ise şunları söyler; "Rutubetli yerleşme yerlerinin mizacı, kendi ehlini güzel yüzlü yumuşak sözlü, edip, onlara gevşeklik, yaz ve kış mevsimlerine ılıklik verip humma, basur, ishal ve cilt hastalıklarını çoğaltmıştır" demiştir (Hakkı, 2014; 236). Rutubetli yerlerde yaşayan insanların ahlâki yönden güzel vasıflara sahip olduklarını, sağlık açısından ise bir takım problemlerle karşılaşacaklarını söylemektedir.

Kuru yerler için ise; "Kendi ehlinin derilerini, mizaç ve dimağlarını kuru edip yazlarını sıcak, kışlarını soğuk yapmıştır" demiştir (Hakkı, 2014; 236). Kuru yerlerde

yaşayan insanların da aynı, iklimi gibi kuru, insanlara karşı soğuk, muhabbetlerinin az olduğunu bildirmiştir.

Yüksek yerler için; "kendi sakinlerine sıhhat ve kuvvet verip çoğunluğunu güzel ahlâkla meşrûr, ilim ve kemal ile mâmur güzellik ve cemal ile nurlu, uzun ömürle ömürlü etmiştir" demiş (Hakkı, 2014; 236) ve yüksek yerlerdeki insanların hem ahlâken hem de yaratılış bakımından güzel olacaklarını vurgulamıştır.

Çukur yerler için de; "Kendi mahsuslarına gam ve keder içinde sıcak ve durgun su verip onları havasıyla hummâlî, kesafetiyle sıkıntılı, anlayışlarını az ve mizaçlarını illetli etmiştir" demiştir (Hakkı, 2014; 236). Çukur yerlerin havasının insanların hayatlarını olumsuz yönde etkilediğini, insanların anlama kapasitelerinin de az olabileceğini söylemiştir.

Açık ve taşlı yerler için ise şöyle der; "Kendi çevresindekilerin bedenlerini kuvvetli saçlarını çok ve boylarını kısa edip, çoğunu zeki etmiş, yazlarını sıcak ve şiddetli etmiştir. Onlarda kuruluk ve uyanıklık çok olduğundan, kavgacı ve savaşçıl olmuşlardır" (Hakkı, 2014; 236). İbrahim Hakkı'nın bu açıklamasına göre, açık ve taşlı yerlerdeki insanların kuvvetli ve zeki olduklarını aynı zamanda uyanık olduklarından ahlâken savaşçıl karaktere sahip olacaklarını bildirmiştir.

Karlı dağların bulunduğu yerlerde hayatlarını devam ettiren insanlar için ise şöyle der; "Karlı dağların mizacı öteki soğuk şehirler gibi kendi ehlini tertip edip karı baki kaldıkça temiz rüzgârlarıyla onları temiz etmiştir" (Hakkı, 2014; 236). Havasının temiz olmasının sadece maddî yönden insanları temizlemek değil manevî yönden de temizleyeceğini anlamak mümkündür.

Deniz çevresindeki yerleşim yerleri için de şöyle der; "deniz çevresindeki yerlerin mîzaç, içinde ehline sıcaklık ve soğukluğu mûtedil edip, rutûbetini kuruluşu üzerine üstün etmiştir" (Hakkı, 2014; 236). Aynı burada da yukarıda izah edilmeye çalışılan rutubetli yerlerdeki insanların durumu gibi olacağı göz önüne alınırsa deniz çevresindeki insana da güler yüzlü, yumuşak sözlü, ahlâken mûtedil insanlar olabileceğini söylemek mümkündür.

Yaşanılan yerlerin kuzeyde olanları hakkında da İbrahim Hakkı şunları söyler; "soğuk beldeler ve soğuk mevsimler gibi olup, zamanın hastalıklarına yakalanma riski çok, karınlarında safra toplanması ise az olur" demiş (Hakkı, 2014; 236). ve genelde

kuzey yerlerinin soğuk olabileceğini belirtmiştir. Yine kuzey yerleri için değişik açıklamalarda bulunmuştur; "O beldelerdeki insanların hazımları kuvvetli ve ömürleri uzun olmuştur. Onlarda bozuşma az, damarları dolu ve geniş olduğundan burun kanaması çok olmuştur. Yaraları az olup çabuk şifa bulmuştur. Bedenleri kuvvetli, kanları temiz ve yürekleri ateşli olduğundan, çoğu yırtıcı hayvan vasıflarıyla dolmuştur" (Hakkı, 2014; 236). İbrahim Hakkı'nın bu açıklamalarına bakıldığında, kuzey yerlerinin insanların daha kavgacı, ahlâken zayıf, tehlikeli ve kavgacı insanlar oldukları anlaşılacaktır.

Yaşanılan yerlerin güneyde olanları hakkında da şunları söyler; "Sıcak şehirler ve mevsimler hükmünden de olup, sularının çoğu acı ve tuzlu bulunmuştur. Ahâlisinin başları rutubet maddeleriyle dolu, hisleri illetli, âzaları gevşek, iştahları az, mide ve şehvetleri zayıf olduğu müşahede edilmiştir" diyerek (Hakkı, 2014; 236) bu gibi yerlerdeki insanların hislerinin nasıl olduğunun kesinleştirilemeyeceğini beyan etmiştir. Fazla yemek yeme düşkünü olmadıklarından, şehvet yönlerinin zayıf olduğunu bildirmiştir.

Doğudaki yerleşim yerleri için de, öncelikle doğusu açık olan yerlere güneşin doğma şeklinin insanların yaşamlarına olumlu yönde etki ettiğini, insanların mîzaçlarının hoş ve güzel olduğunu söylemiştir (Hakkı, 2014; 236). Batı bölgeleri için ise doğu bölgelerinin aksine olduğunu söylemiştir (Hakkı, 2014; 236).

İbrahim Hakkı'nın insanların yerleşim bölgelerine ilişkin tespitlerine bakıldığında yaşanılan çevrenin durumuna göre insanların ahlâkî yönden ve yaratılış bakımından farklılıkların olduğunu görmekteyiz. Yapılan açıklamaların pratik hayatta, insanların kendilerine uygun yerleşim yerleri seçmelerinde kolaylık sağlayacağı gibi, sosyolojik olarak da toplumsal ilişkilerinin düzenlenmesinde bu tespitlerin değerlendirilebileceği kanaatindeyiz.

2.4. İnsan Bedeninde Bulunan Nefs Çeşitleri ve Ahlaki Yönleri

Marifetnâme'ye göre insan bedeninde iki tür nefis bulunmaktadır. Birincisi tabii olandır ki buna bitkisel nefis denir. Bitkisel nefis de kendi içerisinde iki türdür. Birinci türün gâyesi, bedeni korumaktır. İnsanın beslenmesi, büyümesi vs. bitkisel nefis ile alâkalıdır. İkinci türün gayesi de bedenin kendi türünü korumaktır. Yâni insanın kendi neslini devam ettirecek olan nefis ikinci tür nefstir (Hakkı, 2014: 337).

İkinci nefis olan nefsanî nefis olandır ki buna da hayvâninefs denir. Bu da kendi içerisinde iki türü barındırır. Birinci tür idrak kabiliyeti ile alakalıdır. Bu da kendi içerisinde dış idrak ve iç idrak olarak ikiye ayrılır. Dış idrak insan bedeninde olan beş duyu sistemidir; duyma, görme, koklama, tat alma ve dokunmadır. İç idrak ise, his, hayal, fikir, vehim (iyi- kötü ayıran) ve hafızadır (Hakkı, 2014: 337). İkinci tür ise insan bedeninin hareketi, kabiliyeti ile alakalıdır.

İnsanı ahlâki yönden etkileyen hayvani nefis hakkında ise; Marifetnâme’de, insanı kötülüğe sürükleyen şehvet duygusunun kendisini hayvani nefste gösterdiği bildirilmektedir. Şehvetin, insanın yemede içmede aşırı arzusu, mal mülk edinmedeki çokça çaba sarf etmesi ve açgözlülükte sınır tanımazlığı olarak belirtildiği ifade edilmelidir. Şehvetten insanı koruyan, aşırı arzu ve istekleri dizginleyen, insana iyiliği öğütleyen, güzel ahlaklılar sınıfına giren iffet adıyla tâbir edilen, insanın ahlâki ve vicdâni duygusu ya da yönüdür. Bu duygu insanı maneviyata yönelterek şehvet duygusundan insanı kurtarmak isteyen, ahlâki yönden insanı güzelleştirmeyi ve düzene sokmayı amaçlayan ahlâki duygu olmuştur (Hakkı, 2014: 343) .

2.5. İnsan Bedeninin Şekilleri ve Karakter Yapılarına Etkisi

Kur’ân’a göre Allah en güzel surette yarattığı (Tin-4) insana kendi nurundan vermiş (Secde-9) ve insanı diğer canlılardan üstün kılmıştır (İsra-70). Marifetnâme’ye göre de Allah insanı tabiat ve yaratılış yönünden aynı yaratmış, fakat sûret ve sûret yönünden farklı yaratmıştır. Allah lütuf ve inayetiyle hikmetinin hakikatlerini ve sanatının inceliklerini insan âleminde açıklayarak ortaya çıkarıp sûretisûrete, azayı ahlâka alamet ve nişan etmiştir (Hakkı, 2014: 343).

Hz. Peygamber de (sav); "Hayrı, güzel yüzlüler yanında arayın" buyurarak (Fettâni, Tezkîrâtü'l Mevzuat, 1985: 411) güzel yüzlü insanların iyilik sahibi olduklarının görüleceğini, tatlı sözlerin işitileceğini, güzel huylar ve iyi işler meydana geleceğini açıklamak istemiş, insanın karakteristik yapısının ve ahlâki durumunun yüz hatlarından anlaşılabilirliğini bildirmiştir. Konu ile alakalı Marifetnâme’de yazılmış olan bilgileri ana metinde olduğu gibi maddeler halinde aktarmaya çalışacağız. Ancak burada ifade edilen tespitlerin tecrübi olduğunu, bilimsel olarak tayin ve tespitinin mümkün olmadığını ifade etmek gerekir. Kanaatimizce, düşünürümüz, görgü, bilgi ve tecrübeleri ile ulaştığı tespit ve genellemeleri aktarmak istemiş olmaktadır:

- Boyu uzun olan saf akıllı, sâde ve güzel dilli olur.
- Boyu kısa olanın hileli hareketleri çok olur.
- Orta boylu olan kişi akıllı ve güzel huylu olur.
- Saçı sert olan keskin zekâlı olur.
- Saçı yumuşak olan huysuz olur.
- Saçı sarı olanın kibri ve gazabı çok olur.
- Saçı kara olanda sabır çoktur. Böyleleriyle yakınlık kurmaya çalış.
- Saçı kumral olan ise güzel huyca eşsizdir.
- Saçı seyrek olan ârif ve zarif bir kişidir.
- Saçı çok olan kadının anlayışı kıttır.
- Baş küçük olan kişinin aklı da az olur. Böylelerine sakın sırrını verme.
- Baş büyük olanın aklı çok olur.
- Başının üstü yassı olan keder çekmez.
- Başının cildi sağlam olan hayır işler, şer işlemez.
- Baş kel olana yakın olma böylesinden sakın ki kötü huylu olur.
- Alnı yumru olan kötü ve aldatıcı olur.
- Alnı dar olanın ahlâkı da dar olur.
- Alnı enli olanın kötü huyluluğu hastalık gibidir. (Ondan gitmez)
- Alnı düzgün olan kişiyi emniyetli bil.
- Alnı kırışksız olan şüphesiz tembel olur.
- Alnındaki kırışıklıklar uzun olan anlayışlı olur.
- Alnının kırışığı az olan cömert olur.
- Kaşları arası kıvrımlı (kırışık) olan kişi baştan sona gam yüklüdür.
- Kulağı büyük olan ve enli olan cahil ve tembel olur.
- Kulağı küçük olan uğursuzdur.
- Kulağı orta büyüklükte olan ise dürüştür.
- Kaş ucu ince olanın işi gücü fitnedir.
- Kaşı çok kıllı olan gönlü kırık ve kederli olur.
- Kaşı açık olan doğrudur dürüştür. Kaşı çatma ise uğursuzdur.
- İnce kaş güzeldir. Ama bunun da uzununda kibirlilik de bulunur.
- Kaşı kavisli olan her zaman dilber olur.
- Gözün çukur ve küçük olması kibirlilik alametidir.
- Kara gözlü olan kişiler itaatkâr olur.
- Gözün kanlı olması ise yiğitlik alametidir.
- Gözleri gök olan zekidir. Ela gözlü ise edepli olur.
- Gözü küçük olan hafif bir kişiliğe gözü büyük olan ise zarif bir kişiliğe sahiptir.
- Gözü yumru olan hasetçi olur.
- Gözü orta büyüklükte olan gerçek dosttur.
- Kırpık gözlü olan yaramaz ve çirkin olur.
- Bakışı gevşek olan ise süslü olur.

- Noktalı göz ok gibidir. Böylesinin gözü başkasına çok değer (nazarı dokunur)
- Tek gözlüye yakın olma.
- Şaşıya hiç bakma ki sana eğri (kötü düşünerek) bakar.
- Gözü güleç olan güzel olur.
- Kirpiği sık olan ise eşsizdir.
- Yüzü büyük olan hastalıklıdır.
- Küçük yüzlü olmak ise kibir alâmetidir.
- Yüzü yumru olan ahmak, yassı olan ise güzel olur.
- Yüzü arık olan borcuna sadık değildir.
- Yüzü etli olan ise verimsizdir.
- Yüzü uzun olan konuşurken yalan konuşur.
- Yüzü sert olanın genellikle sözü acı olur.
- Yuvarlak yüzlü olan aydan daha nurludur.
- Tebessüm eden bir yüze bakanlar rahatlık bulup kam alır.
- Benzi kızıl olan edeplidir. Esmer olan ise zeki olur.
- Benzi sarı olan hastalıklı, siyaha çalan ise tevekkeli olur.
- Gözleri gök veya mavi olursa ondan uzak olmaya çalış.
- Rengi ortada olan yüz hem ak hem kızıl olur (yanak ve alın)
- Burun biraz uzun ise sahibinin anlayışından kıtlık vardır.
- Burnu kısa olanın içinde korkusu çok olur.
- Burunun ucu top olan kişi neşeli olur.
- Burnunun ucu ağzına yakın olan adamdan kendini sakın.
- Burun delikleri geniş olursa kibir ve haset alametidir.
- Burunun iki kanadı hareketli olan kişide kahır ve inat bir aradadır.
- Burnu geniş olan kişide şehvet hastalık halini almıştır.
- Burnu eğri olan kişi yardımda bulunmayı düşünür.
- Ağzın küçük olması güzelliğindir. Ama böyle kişi korkak olur.
- Ağzı büyük olan yiğit, eğri olan ise kötüdür.
- Kadının ferç(cinsel organı) yapısı ağzı gibidir.
- Burnundan konuşan kişinin bu özelliği kibrine delalet eder.
- İnce sesli erkeğin işi gücü şehvettir.
- Erkek sesli kadın ise çoğunlukla yalan söyler.
- Sözü hızlı söyleyenin anlayışı yüksektir.
- Sesi kaba olanın yardımını çoktur. Merhabaya değer.
- Sesi çatal olan kişi halka fazlasıyla kötülükte bulunur.
- Gülüşü çok olan kişiden hayâ beklenemez.
- Yüzü güleç ve sözü tatlı olan kişi ne aziz kişidir.
- Yufka ve kırmızı dudaklı kişi iyi ilim tahsil eder
- Kalın dudaklıların muzipliği ağırdır.
- Dişleri iri olan kişi çoğunlukla kötülük yapar.

- Dişi orta irilikte olanın işi doğruluk ve esenliktir.
- Kokusu güzel olanın huyu da hoş olur.
- İnce çeneli erkekte akıl az olur.
- Çenesi enli olan kişi ise sert ve kaba olur.
- Çenesi orta halli olan akıllı ve güzel olur.
- Sakalı uzun olan kişi hünersiz olur.
- Sakalı sık olan kabadır ve sohbeti uzatır.
- Kara ve seyrek sakal zekâyâ delildir.
- Hiç sakalı olmayan kösenin hilesi pek çok olur.
- Sakalı değirmiş olan kişi olgunluklarla doludur.
- Kafası geniş olan ahmak olur.
- Boynu çok uzun olan kişi de olgunluk az olur.
- Boynu kalın olan çok obur olur.
- Boynu kısa olanın hilesi çok olur.
- Boynu orta uzunlukta olan kişi hayırlı işler ile uğraşır.
- Her yeri orta halli olan kişi hiç şüphesiz dilber olur.
- Omuzu sivri olan azılı hırsız olur.
- Eğri omuzlu kişinin işi eğriliktir.
- Kısa omuz eblehlerde düşük omuz da aşağılarda bulunur.
- Orta halli omuzun sahibi hemen sırları anlayıverir.
- Kolu eğri ve kısa olan kişi şerli biridir.
- Bileği uzun olan istenmeden bahşış verir.
- El küçük ise eşi olmayacak kadar güzeldir.
- Parmağı uzun olan hünerli ve bilgili olur.
- Parmağı yumuşak olan hiç şüphesiz çok zeki olur.
- Tırnağı enli olmayanı sabah ile akşam (her zaman) sevebilirsin.
- Tırnağı yumru ve çizik olan kişi yazık nedir bilmez, acımasızdır.
- Tırnağı yassı ve düz olanın eli uz olur (becerikli olur)
- Göğsü çıkık olanın huyu kötüdür.
- Göğsü dar olan gece gündüz sıkıntı çeker, gamdadır.
- Göğsü geniş olanın gönlü hiç üzüntülü olmaz.
- Göğüs ve omuzdaki kıllar cürete delildir.
- Sırtı kamburumsu olan kişinin ahlakı çirkin olur.
- Sırtı geniş olanın kuvveti çok olur.
- Beli ince olan her şeikle girebilir. (ikiyüzlü vs.)
- Sırtında kıl olanın bu hali şehvetine delildir.
- Karnı büyük olan kabadır, küçük olan ise efendi ve kibardır.
- Karnı büyük ve kısa olanda kötü huyluluk ve zorbalık vardır.
- Dizi büyük olan kişi yükü fazla yüklenir.
- Ayağı sert olanın lütfü çoktur.

- Ayağı uzun olan kişi hayâ sahibidir.
- Adımı dar olanın gidişi güzel olur (Hakkı, 2014: 352-355).

İbrahim Hakkı'nın bu anlattıklarına bakıldığı zaman en güzel şekilde yaratılmış olan (Tîn -3) insanın güzel ve çirkin yönlerini azalarından anlamak ve tecrübe etmek mümkün gözükmemektedir. Kime nasıl ve ne şekilde yaklaşılacağını ya da kişinin, kendimize karşı nasıl bir tavır sergileyeceğini önceden anlama imkânımız bulunmaktadır. Bu bahiste anlaşılan o ki, İbrahim Hakkı, arkadaş ve eş seçimi gibi konularda dikkat edilecek hususları ifade etmekle birlikte, bu konulardan elde edilecek verilerin, iş idaresinde, ev idaresinde ve özellikle siyaset ve eğitim gibi alanlarda, insanı tanımaya duyulan ihtiyaca cevap verme amacı taşımaktadır.

2.6. İnsanın Kalbinde Bulunan Kötü Ahlâkın Hayvan Suretlerine Benzetilmesi

Marifetnâme'ye göre insanın ahlâkı, hayvanların şekil ve suretleri ile benzerlik göstermektedir. Bu durumu insanın kendi nefsinde görmek mümkündür ki insanın hâl ve hareketlerindeki güzel ahlâka uygun olmayan davranışlarını örnek olarak gösterebiliriz; kibir sureti kaplana, saldırganlık ve yenmek isteği aslana, hasetlik kurda, gazap sûreti köpeğe, hile yapmak tilkiye, gaflette olmak tavşana, ferç şehvetinin sûreti eşeğe, arkadan yaklaşmak domuza (kadın - erkek), mide şehveti koyuna, çok yeme isteği ineğe, tamah karıncaya, cimrilik fareye, kin beslemek beyaz deveye, vecd kırmızı deveye, düşmanlık yılanı, eziyet etmek akrebe, vesvese sarı arıya ve diğer ahlâkların suretleri de diğer hayvanlara benzetilir (Hakkı, 2014: 365). Yine Marifetnâme'ye göre kötü ahlaktan birine sahip olan kişi rüyasında kendisini o surette olan hayvana galip geldiğini göreceğini söyler (Hakkı, 2014: 365).

Bu durumda bütün hayvan suretleri ve kâinatın şekilleri, insanın içinde ve dışında sûret bulup şekillenmiştir. Ahlâkını güzelleştiren kalp, ayna gibi sâfi olur ve her şeyi kendisi gibi güzel görür (Hakkı, 2014: 365). Yâni güzel ahlaka sahip olan bir insanın güzel ahlâka sahip olduğunu her hâlden ve hareketlerinden anlamak mümkün olacaktır.

İbrahim Hakkı'nın anlattıklarına baktığımızda insanda bulunan ahlâki vasıfların kötü olanları tehlikeli hayvanlara benzetilmiştir. Sosyal hayata bakıldığında da bu benzetilmenin tezahürü görülecektir. Örnek verilecek olursa, kurnazca hareket eden insanın tilkiye benzetilmesi, çokça yemek yiyen insanın ineğe benzetilmesi gibi.

2.7. Vücut Sıhhatine Ait Olan Yeme ve İçmenin Âdap ve Kaideleri

İnsan hayatının zaruri ihtiyaçlarından olan yeme-içmenin de adabına Marifetnâme’de yer veren İbrahim Hakkı pratik boyutta insanlara yardımcı olmayı amaçlamış ve insanların karşılaştığı maddi- manevi hastalıkların önüne geçmeyi amaçlamıştır. Bu bölümde düşünürümüz insan vücudunun sağlığı açısından neler yapmak ne gibi şeyler yiyip içmek insana iyi gelir, hastalık, sıkıntı ve bunlardan insanı neler korur gibi durumlardan bahsetmiştir. Konunun daha iyi anlaşılması ve durumun ciddiyetini göstermek için Hz. Peygamber’in (sav) yeme ve içme âdâbından bahsetmeyi de ihmal etmemiştir. Şöyle ki;

"Ey Aziz! Mâlum olsun ki muhaddisler demişlerdir ki; peygamberlerin âdetleri sürekli arpa ekmeği yemektir. Habib-i Ekrem Sallallâhu Aleyhi ve Sellem Hazretlerinin yediği çoğu zaman o ekmeği idi veya ince buğday ile karışık olan arpa ekmeği idi. Arpa ekmeği ile üç gece art arda doymayıp, çoğu vakitler aç ve susuzdu. Şu halde tembih ve beyan buyurmuştur ki, gündüz beyazlığı ve gece karanlığı içinde ikişer kere yemek ve içmek israf ve illettir. Et yemek ve çorba içmeye devam etmek kasvet verir. Kırk gün kadar et ve yağlı yememeye devam etmek ahlâkı bozar, tabiatı değiştirir. Tok karnına yemek ve susamadan su içmek vücut sıhhatine zarardır. Nitekim hayreti gerektirmeyen yerde gülmenin, insanı mahcup ettiği gibi.

Sıhhatini korumak isteyen tokluğa devam etmeyip yemeğin lezzetini bulacak kadar aç olsun. Cennet ziyâfetleri için, elinden geldiği kadar aç dursun. Akşam yemeğini terk etmemelidir ki uzuvları ihtiyarlamaktan, kuvvetten düşmekten emin olsun. Çeşit çeşit nimetlerle, çeşitli nimetleri birleştirmeyip bir yemekle yetinsin. Böylece cismi sıhhat ve sürura, hayat ve huzura kavuşsun. Çünkü her hastalığın başlangıcı tokluk, her şifanın aslı açlık olduğu tecrübe ile sabittir. Yalnız ekmeği yiyenin bedeni ömrü oldukça sıhhat ve afiyette kalır. Edep ise acıdıktan sonra yemekten ve doymadan kalkmaktan ibarettir” (Hakkı, 2014: 403).

Anlaşılabileceği üzere; karnı tıka basa doyurmanın zararlarından, vücuda etkisinden ve hastalıkların kaynağı olduğundan bahseden İbrahim Hakkı, ahlâkı bozan ve insanın tabiatını değiştiren durumların neler olduğunu izah etmiştir. İnsanı cennet nimetlerinden tadabilmenin kalbin ve hayatın huzurlu olabilmesinin yolunun çokça yememede, vücudun dayanacağı kadar aç kalabilmede olduğunu söylemiştir. Tok karnına yemek yemenin ve susamadan su içmenin sağlığa zarar verdiğini söyleyen İbrahim Hakkı, yeme ve içmenin âdâbı nelerdir, sağlık açısından uygun olan yeme-içme usûlü nasıldır

ve nebevi tavsiyeler nelerdir gibi konulara Marifetnâme'de yer vermiş ve tavsiyelerde bulunmuştur. Şöyle ki;

"Şu halde az yeme ve içmenin dünyevi derecesi karnın üçte birini yemek, üçte birini su, üçte birini de havaya ayırmaktır. Orta derecesi yeme ve içme ile midenin yarısını doldurmaktır. Doyduktan sonra yemekten sakınmak çok önemlidir ve gerekli olanıdır. Zira fazlası israf ve haram olduğu gibi, hastalık ve çöküntü verir. Önümüze gelen yiyecek ve içeceği aşağı görmemeli beğenmemelik edilmemelidir. İştahı varsa yesin, yoksa yemeyip konuşmasın. Bir kişilik yemek iki kişiye yeter. Nitekim iki kişilik yemek dört kişiye, dört kişilik yemek sekiz kişiye yeter" (Hakkı, 2014: 403).

İnsan hayatını devam ettirecek olan insanın kendi vücududur. Vücut sağlıklı kaldığı müddetçe insan da sağlıklı hareket edecektir. Herkesin bildiği gibi, tıbbi açıdan doğruluğu kanıtlanmış ve tecrübe edilmiş olan bu bilgiler hiç şüphesiz insan hayatı için büyük önem arz etmektedir. Günlük hayatın gereklerinden birisi olan hatta olmazsa olmazı olan yeme ve içmenin adap ve yöntemini anlatan düşünürümüz, bu bölümde de insanlara pratik yönden yardımcı olmakta ve sağlığın devamı için kısa ancak değerli tavsiyelerde bulunmaktadır.

2.8. İnsanın Ahlâkına Göre Ölümü

Yaşamın her alanında insanlara gerekli bilgileri sunmaya çalışan İbrahim Hakkı hayatın son noktası olan ya da diğer bir tâbirle bitiş noktası olan ölümü de unutmamış, bu konuya da Marifetnâme'de yer vermiş, insanın ahlâki durumunun ölümüne de etki edeceğinden bahsetmiştir. İnsanın ahlâki yönden iyi ya da kötü ne şekilde hayatını sürdürmüş ise kişinin bu dünya âleminde sonra karşılaşacağı berzah âleminde de o şekilde karşılanacağını söyler. Berzah âleminde nelerle karşılaşılacağını, ne tür olayların kişiyi beklediğinden bahsetmiş ve şunları söylemiştir;

"Konuşan nefis olan insani ruh külli akıldan çıkıp, göklerin melekûtu olan ruhlar âlemine inip yerin mektûbu olan berzah âlemine girip ondan oluşum ve bozuşmalardan ibaret olan tabiat âlemine gelip, insan bedenine bağlanmakla, bunda mutasarrıf olmuştur. Tâ ki bu âlemde kemal tahsil edip Mevlâ'yı tanıma devletine nail olup evvelki makamından yükseğe ulaşan iç huzuru ile her dileği hâsıl ola. Şu halde eğer ruhun bedende mutasarrıf olduğu halde sözleri kötü, işleri kötü ve ahlâkı kötü olup kemal elde edemezse bedenden iliştiği kesildiğinden berzah âleminde kendi işleri ve ahlâklarıyla dirilme gününe kadar mahsus ve kayıtlı kalır. Sanki kötü rüyalar görüyormuş gibi azap çeker. Eğer insani ruh, bedende mutasarrıf iken sözleri güzel, işleri güzel ve ahlâkı güzel

olup, kemal elde edebilirse bedenden ayrılışı sırasında, o berzah âleminde mahpus olmayıp hiçbir nesne ile kayıtlı kalmayıp kâh mektup âleminde içeri girip kâh dünya âleminde uçar. Sürur ve huzur ile gelip gider. Sanki o refah içerisinde zevk ve sefa sürer. Sonunda doğruluk makamına gider ve onda yine külli akıl olan aşka döner şu halde insanî ruhun ilk başlangıcı rabbâni aşk denizi olduğu gibi, sonu ve dönüşü dahi o diyardır” (Hakkı, 2014: 412).

Allah'tan gelip yine Allah'a dönecek olan insan (Bakara-156), ruhlar âleminde gelip dünya âleminde insan bedenine yerleşerek ete ve kemiğe bürünür. Bu dünyada birçok imtihana tabi tutularak, aldığı sonuca göre bu dünyadan sonraki cezanın ve mükâfatın görüleceği ahiret âlemine göç eder. Allah'ın emirleri doğrultusunda hareket eden insan mükâfatı, Allah'ın emirleri dışında hareket eden insan ise cezayı hak eder. Bu durum Kur'an'da, Zilzâl suresi 7. ve 8. ayetlerde de te'yid edilmektedir; “Kim zerre miktarı iyilik ederse karşılığını görür, kim de zerre miktarı kötülük ederse karşılığını görür” (Yazır, 2013: 601).

Bu dünyada sözleri, ahlâkı ve yaşantısı ile iyi hal ve tavırlar sergileyen insan ölümden sonra varacağı yer olan berzah âleminde güzelliklerle karşılanacaktır. Aksine hareket edildiğinde aynı şekilde kötü durumlarla karşılaşılacaktır. Ölümden sonra da başka bir hayatın olacağına inanan insanlar için bu dünyada daha bilinçli ve dikkatli hareket edilmesi gerektiğini izah etmeye çalışan İbrahim Hakkı, böylece ölüm sonrası hayata hazırlık yapma anlamından da insanlara yol göstermeye çalışmaktadır.

2.9. Ölümden Sonra Ruhların, Ahlâkı Gereğince Cennet ve Cehennemlik Oluşları

İnsanda hayvani ve insani nefis ya da ruh olarak iki çeşit nefis vardır. Hayvani nefis; insanın insanlık vasfına yakışmayan hayvanlarda daha fazla görülen hal ve hareketleri arzulayan nefstir. Örnek verecek olursak çok yemek, şehvet düşkünlüğü, hayâdan yoksun olmak vs. İnsani nefis ise insanın insanlık vasfına yakışan, yaratılışına uygun olan hal ve hareketleri arzulayan nefstir. Bir önceki bölümde berzah âleminde bahseden İbrahim Hakkı bu bölümde de insanların bu dünyada yapmış oldukları amellerin sonucu olarak cennet ya da cehennemlik oluşlarından bahseder. Şöyle ki;

"Ey Aziz! Mâlum olsun ki, ârifler (Allah dostları) demişlerdir ki, âlemlerin Rabbi hazretlerinin Esmâ-ül Hüsnâ'sından bir ismi Celil ve bir ismi Cemil'dir. Celâlinin tecellisi cehennem Cemâlinin tecellisi cennettir. Çünkü Hakk Teâlâ Âdem'e bütün isimleri öğretti (Bakara- 31) buyurmuştur. Şu halde

Celal ve Cemal dahi insandadır. Her kimde hangisi üstün ise âkibet serancâmı ondadır. Eğer insanda Celal sıfatı üstün olup, ondan doğan hayvani kötü sıfatlarla muttasıf olursa, hangi kötü sıfat hükmünde iken ölüm ile bedenden kurtulursa ikinci doğuşta o sıfat suretinde haşır olup, mekânı cehennem olur. Mesela haset hükmünde olan kurt, gazap hükmünde olan köpek suretini bulur." İşte bunlar hayvanlar gibi hatta daha da sapıktırlar" zümresinden (Âraf-179) olup, elim bir azap içinde kalır. Eğer insanda Cemal sıfatı üstün olup ondan doğan meleksi sıfatlarla muttasıf olursa, o ikinci doğuşta insan suretinde haşır olup, mekânı cennet olur. Allah'a kavuşma devletini bulur. Şu halde insan ruhu Celal sıfatına muttasıf olduğu halde onun adı hayvani nefstir. Kendisi şakî ve câhildir. Bu ruh o Cemal sıfatı ile muttasıf olursa, onun ismi akıl ve candır. Kendisi saîd ve iyi insandır. Çünkü insan külli mazharcıdır.

İnsan külli mazharcı olunca kalbi hatıra ve düşüncelerden bir an boş durmaz. Hatıra ve düşünceler, ya iyi ya da kötüdür. Kötü düşünceler Celal sıfatından gelir ki, o şeytanidir. Ona tabi olan nefsanîdir. İyi düşünceler Cemal sıfatından gelir ki, o Rahmanîdir. Ona tabi olan ruhanidir. Demek ki insan âleminde cehennem hayvani nefis, cennet ise onun gönlü ve canıdır. Nefis makamında kalan elim azaptadır. Kalp makamına çıkan cennette kalır.

Eğer insan hayvani nefis sıfatlarıyla durursa, çeşit çeşit acı ve azaplarla azaplandırılır. Çünkü cehennem onun kendi huyudur. Eğer insan kalbini hayvani sıfatlardan tahliye edip ahlâki ilahi ile süslerse çeşit çeşit cennet lezzetleri ile nîmetlenir" (Hakkı, 2014: 421,422).

Allah'ın doksan dokuz isminin her birisinin bir tecellisi vardır. Örnek olarak Rahman ismi, bütün mahlûkatı, müminleri ve kâfirleri rızıklandıran, onlara rahmet eden, bütün yaratılan şeyleri nimetlendiren Rahim ismi, çok fazla merhamet edici. Bilhassa müminlere ebedi âlemde çeşitli nimetleriyle, cenneti ve cemali ile ikramda bulunan (Aydın, 2013: 361,362) olduğu gibi Celal ve Cemal isimlerinin de manevî tecellisi vardır. Kısaca söylemek gerekirse Celal ismi azap eden, Cemal ismi ise mükâfat verendir. İnsan nefislerinden hayvani nefis insanın hareketlerine etki etmede öne çıkarsa, ibadet etmeden, Allah'ın emirlerine uymadan, aksine hareket ederek, zevkü sefa, eğlence derdinde olursa, Allah'ın Celal sıfatı tecelli eder ve cehennemde azabı hak eder.

Eğer insani nefsin insanın hal ve hareketlerine etkisi öne çıkarsa güzel işler yapar ve insana yakışır hal ve tavırlar sergiler, Allah'ın emirleri doğrultusunda hareket ederse, Allah ona Cemal sıfatı ile muamele eder ve cennetle mükâfatlandırır.

İnsanın ahlâki yönden olgunlaşması için birçok tavsiyede bulunan İbrahim Hakkı, insanlara mükâfat yurdu olan cennete girmenin ve ceza yurdu olan cehennemden kurtulmanın yollarından bahsederek, gündelik hayatta nasıl hareket edilmesi gerektiği konusunda insanlara yine yol göstermektedir.

2.10. Dünya Hayatında İtidalli Olmak

Dünya nimetleri göze güzel görünür ve insanları cezbeder. İnsan nefsi de devamlı dünya nimetleri ile nimetlenmek ve sefa sürmek ister. Bundan dolayıdır ki insan neredeyse ölümü hiç istemez. Bu dünyanın güzelliklerinin bâki kalacağı düşüncesiyle hareket eder. Ebedî bir âlem için çalışması gerekirken, geçici dünya heveslerine aldanır ve bu heveslerin bitmeyeceği zannına kapılarak dünya için çalışır. Ölümün her an gelebileceğini ve ölümden sonra gerçek bir hayatın olduğunu hatırdan çıkarmaması gereken insan aksine hareket eder ve bu hal ile yaşamını sürdürür. Dünya hayatında nasıl itidalli olunur ve bu durumda insanın yapması gereken nedir? gibi konuları ele alan İbrahim Hakkı, Marifetnâme'de konu ile alâkalı şunları söyler;

"Gerçekten akıllı ve uyanık kimse kendi nefsi işlerinde ve dünya hususunda hiç üzülmeden, emellerini kısa tutup, sabaha çıkacağını düşünmeyen, ibadette kuvvet bulacak ve irfan yolunda (Allah'a kul olma yolunda) yürüyecek miktardan fazla geçim düşüncesi olmayandır.

İyi insan, ne için yaratıldığını, bilip ona hazırlanan mâsivâdan (boş şeylerden) yüz çeviren ve dünya işlerine zarureti vaktinde ancak ihtiyacı kadar gidendir. Kötü insan ise, şehvetin ve kötülüklerin kendisine galip olup, nefis ve dünyalıkları isteyen, bunlara çalışandır. Şu halde yemek ve içmekten lezzet almak, temas ve giyinmeden zevk duymak için ibadeti bırakıp ticarete gider. Gayret ve özenerek iş ve gücünde olur. Kâr ve kazanç peşinde olur (Hakkı, 2014: 452) .

Şu halde bilmelisin ki, hal ve hareketlerinle dünyayı elde etmekle ve kalbin onu istemekle meşgul iken, sana ne ibadet müyesser olur, ne de huzur. Dünyayı terk edip, zahir ve batınında ondan kurtulduysan, ibadet ve huzur kolay olur (Hakkı, 2014: 453) .

Gerçek huzur ve mutluluğun bu dünyada değil de ahirette olduğunu söyleyen İbrahim Hakkı, dünya zevklerinin aldatıcı ve geçici zevkten ibaret olduğunu söyler. Gerçek huzura kavuşmanın yolunun bu dünyada insana yetecek kadar yeme, içme ve giyinmenin yeterli olacağını söylemiş ve akıllı insanın, yeteri kadar yeme, içme ve

giyiminden sonra ahireti için çalışan kişi olduğunu söylemiştir. Nefsin her arzuladığının insanın zararına olduğunu söyleyen İbrahim Hakkı, bu gibi durumlardan kaçınmanın insanın yararına olacağını söylemiş ve birçok önemli tavsiyelerde bulunmayı ihmal etmemiştir. İnsanın bu dünyaya gelişinin bir amaca hizmet ettiğini ve insanın da bu amaç için çalışması gerektiğini akıldan çıkarmaması gerektiğini, hal ve hareketlerinde hep bu şuur ile hemhâl olunması gerektiğini, boş işlerden yüz çevirip Allah'a yönelmesi gerektiğini söyleyerek, bir bakıma saadete ulaşmak için dünya hayatında doğru yolun hangi yönde olduğunu insanlara birçok işaretlerle göstermiş bulunmaktadır.

2.11. Gerçek Aklın Durumu

İnsanı diğer varlıklardan ayıran, insanı insan yapan, insana sorumluk verilmesine sebep olan, insanı Allah katında üstün konuma sokan şey akıldır. İbrahim Hakkı bu kısımda aklın mahiyetini anlatarak, akla uygun hareket etmenin ahlaken olumlu tesirlerinden bahseder.

"Ey Aziz! Hazreti Habib-i Ekrem (sav) buyurdu ki "Allah'ı Teâlâ'nın kullarını süslediği şeylerin en güzeli akıldır. " (Fettâni, Tezkirâtü'l Mevzuat, 1988: H.No: 29) buyurmuştur. Tasavvufta yaygın olan bir görüşe göre, aklın sınırı faniden ayrılmak bâkiye kavuşmaktır. Aklın sınırı kazaya rızadır. Kendini tanımakla Rabbini tanımaktır. Akıl süs, nefis çirkinliktir. Akıl şifa, hevâ hastalıktır. Akıl sâdik bir arkadaştır. Her şeyden ibret alır. Üstündür, aklın şâni, teslim ve itaattir. Akıllı olan saadete kavuşur. Aklı kâmil olanın, kelim konuşması az olur. Akıllı cahilin rağbet ettiğine tenezzül etmeyendir. Şeriata muhalif ve âdete mugayir gitmez. Allah'ı Teala bir kulunu sevse selim kalp, kerim ahlak, kuvvetli akıl ihsan eder. Aklın gayesi cehlini itiraf etmektir. Akıllının dili kalbine bağlıdır. Çok zekileri akıl celil eder. Çirkin ahlâkı olanları güzel ahlâklı eder. Aklın yarısı gâfil olmaktır. Çok bilmekten kaçınmaktır. Yarısı sabırdır" (Hakkı, 2014: 473).

Allah'ın insana verdiği en güzel şeyin akıl olduğunu söyleyen Hz. Peygamber (sav), aklın insanlık için ne kadar değerli olduğunu ve insana verilen değerın akıl sayesinde olduğunu bu sözleri ile izah etmektedir. Aklın, doğruyu yanlıştan, gerçeği yalan olandan ayıran bir güzellik, Allah'ın insana verdiği en büyük hediye olduğunu söyleyen İbrahim Hakkı, aklın insanı kötülüklerden koruyan, insana kötülükleri öğütleyen nefisten korunmasını sağlayan bir olgu olduğunu izah etmiştir. "Akıl şifa, hevâ hastalıktır" (Hakkı, 2014: 473) sözleriyle, aklın insan hayatı için ne kadar önemli olduğunu, nefsin istek ve arzularının ise insan için ne kadar tehlikeli olduğunu izah

etmeye çalışarak insanın bu konuda akla başvurmakta asla vazgeçilmemesi gerektiğini öğütlemiştir.

Aklın, Allah'a ibadet etmekle, tam bir teslimiyet ile teslim olmakla ancak gerçek akıl olabileceğini söyleyen İbrahim Hakkı, bu şekilde aklını doğru yönde kullanan ve dâima bu şekilde hareket eden bir insanın Allah'ın sevgisini kazanacağını haber vermiştir. Allah'ın sevdiği insana da Allah'ın temiz bir kalp, güzel bir ahlak ve kuvvetli bir akıl vereceğini ifade ederek, gerçek akıl sahibi insanlara, Allah'ın bu dünyada hazırladığı mükâfatları müjdeleyerek, insanların bu doğrultuda hareket etmeleri konusunda gayret sarf etmelerini amaçlamıştır. Bu şekilde aklını kullanmayan insanın hal ve hareketlerinin olumsuz yönde olacağını söyleyen İbrahim Hakkı, konu ile alakalı şunları söyler;

"Edepsizin akli yoktur. Akılsızın dini yoktur. Akıl Yezdân'ın kitabını kabul edicidir. İki cihanın saadetinin sermayesidir. Akıl nefsi şehvetlerden kesen, kalbi şüpheli şeylerden ayıran ve ruhu halka bakmaktan alıkoyup, hepsini daimi huzurda toplayandır" (Hakkı, 2014: 473).

Sorumlu tutulmanın akıl ile olacağını söyleyen İbrahim Hakkı, ahlaksız olan bir insanın, akli başında olmadığını söyleyerek ahlaksızlığın insanın vasfına yakışmayan davranış olduğunu söyler. İnsanı şehvetlerden alıkoyan, kalbi şüpheli şeylerden ayıran, insanların değil de Allah'ın dediğine göre hareket ettiren aklın, insanı dünya ve ahiret mutluluğuna kavuşturacağını söyler. Gerçek akıllı insanın kötü huylardan uzak olan insana yakışmayan hal ve hareketlerden hoşlanmayan insan olduğunu söyler. "Yüzü güzel olup, akli az olanın ahmaklığı kötü ahlaklığına delildir" (Hakkı, 2014: 473), diyerek, insanın akıllı oluşunun, yüz güzelliğinin değil, ahlak güzelliğinin delil olduğunu bildirmiştir. Güzel ahlâkın da Allah'ın emirlerine itaatli olmaktan kaynaklandığını haber vererek insanın hayatında nasıl bir yol çizmesi gerektiği konusunda yol göstermektedir.

2.12. İnsan Kalbinin Halleri

Kalp iki veçhesiyle de insan için hayati öneme haizdir. Birincisi insan yaşamının devam etmesini sağlayan maddi kalp, ikincisi ise insana insanlık vasfını yükleyen aklın hal ve hareketlerine onay veren, kötü ahlakı kabullenmeyen, güzel ahlaka teşvik eden, insanın hayatına yön veren manevi kalptir.

Konumuzla alâkası olan manevî kalbe sahip olabilmenin de birtakım esasları vardır. Bunları şu şekilde sıralamak mümkündür; üzerine düşen görevi yaptıktan sonra, olacakları Allah'a bırakmak olan tevekkül, Allah'tan gelen her şeyin hoşça gitmesi manasında olan feyizlenme, her sıkıntıya ve zorluğa katlanma olan sabır ve Allah'tan gelen her şeyi kabullenmek olan rızadır. Böyle bir kalbe sahip olmanın dört yolu da; ilim öğrenmek, Allah'ı bilmek, her şeyde aceleci olmamak (hilm), Allah'ı her daim hatırdan tutmak (zikir) ve Allah ile ilişki kurarak huzur bulmak (üns)'tir. Marifetnâme'de insan kalbinin gerçekte olması gereken konumunun dışına çıkması ve tekrar konumunu elde etmesinin nasıl olacağı hakkında birtakım bilgilere yer verilir.

Şöyle ki;

"Ey Aziz! Allah ehli demişlerdir ki, insanın kalbi olan ruh, ruhlar âleminde iken, kendi yaratıcısını perdesiz olarak görmüş ve bilmmişti ve hizmet için yaratıldığını anlamıştı. "Gâlu belâ" (evet dediler) meclisinde "Elestübirabbiküm!" (Ben sizin Rabbiniz değil miyim)" şerbetiyle mest olmuştu. Onda hepsinin müşahedesi şüphesiz aynelyakin mertebesini bulmuştu. Âdem aleyhisselamın bütün zürriyeti orada peygamberlerle beraber murad kılmıştır. Sonra gönül o vuslat âleminden bu ayrılık dünyasına, o muhabbet meclisinden bu sıkıntı kaynağına, o ruhanilikten bu cismaniliğe inmekle his perdelerinin arkasına geçip bedeninin bağıyla bağlanmıştır. Sonra cismani şehvetler ona galip olup, hayvani sıfatları ile dolmuştur. İşte kalp gaflet örtüsü ile örtülü olduğundan o üns meclisini unutup, bu fani konağı baki sanıp bu geçici yeri devamlı düşünüp tercih etmiştir. Ancak ezeli inayet ve hidayetin yardım ettiği kimselerin basiretlerinden gaflet perdesi atılmıştır. Onlar bu cisim âlemine gelmişeler de bazılarında ruhlar âlemi asla örtülmemiştir. Bazılarında örtülmüş ise de az bir yönelişle açılıp gaflet örtüsünde kalmamıştır. Kim ki bu açılışı bulmuştur, ahlakını düzeltmesi gerekir. O da peygamberlerin yolunu takip etmektir, Allah'ın emirlerine uymaktır " (Hakkı, 2014: 488).

İnsan ruhunu manevi kalbe benzeten İbrahim Hakkı, ruhların bedenlerle bütünleşmeden önceki ahitleşmenin, insanın ne için yaratıldığının bildirildiğine delil teşkil ettiğini söyler. Burada Allah'ın "Ben sizin Rabbiniz değil miyim? Sorusuna ruhların "Evet tabi ki" demeleri insanın Allah ile arasındaki ahitleşmesini gösterir. Buradaki Rab kelimesi sözlükte; mâlik, yaratıcı, sahip, bir şeyi ıslah eden, terbiye eden efendi anlamlarını ifade etmektedir (Şamil İslam Ans. 6.c, 1999: 354). Yâni Allah ben sizin Rabbinizim demekle, bana itaat edeceksiniz, benim emrim doğrultusunda hareket

edeceksiniz demektir. Kısaca Allah, insanlardan kulluk vazifelerini yerine getirmelerini açıkça belirtmiştir.

Allah'a ibadet ve itaat etmesi gereken ya da insanı bu yöne teşvik etmesi gereken insan kalbi, cismani arzulara, şehvetlere meyil edip esas konumunu unuttuğu zaman, faniye aldanıp baki olanı terk ettiği müddetçe Allah'ın her şeyden üstün olarak nitelediği kalp fonksiyonunu kaybetmiş olur. Kimi insanlar, dünyanın hiçbir güzelliğine meyletmemişler ve olması gereken konumlarını korumaya çalışmışlardır. Kimileri ise az bir yönelişle de olsa dünya zevklerine meyletmeye niyetlenmişler ve nefislerinin arzularına kulak vermişlerdir. İşte bu gibi insanların da Allah'ın her şeyden üstün gördüğü kalbe sahip olmaları için peygamberlerin yollarını takip etmeleri ve peygamberlerin ahlâkları ile ahlâklanmaları beklenir. Cennet ve cehennem inancını kalplerinde taşıyan insanların cehennemden kurtulup, cennete dâhil olmaları için dünyanın geçici heveslerinden sıyrılıp, ebedi olan hayat için çaba göstermeleri ve ahlâken Allah'ın emirleri doğrultusunda hareket etmeleri gerekmektedir. Ancak bu şekilde Allah'ın istediği ahlâka ve kulluğa sahip olunabilir. Bu dünyaya geliş gayesinin ne olduğunu hatırdan çıkarmayan insan, hal ve hareketlerini bu şuur ve bu düzen içerisinde gerçekleştirdiği takdirde, Allah'ın her şeyden üstün gördüğü kalbe ancak sahip olabilir.

İnsan kalbini bu dünya âleminden uzaklaştırıp melekût âlemi denilen, ruhların ve nefislerin makamı, mülkiyet, kudret, hükümdarlık ve üstünlüklerin bulunduğu âleme erişebilmenin yollarından bahseden İbrahim Hakkı şunları söyler;

"Ey Aziz! Malum olsun ki, Allah ehli demişlerdir ki; Eğer Allah'ı bilmek isteyen kimse bir boş mekânda nice günler olup, beş dış duyusunu hareketsiz kılıp, can-u gönülden Celal ismine kalp ile devam ederse ve nefesini rahat alıp verip zevklerinden uzak durursa, kalbini kötü ahlaktan kurtarıp güzel ahlâkla doldurursa, sözleri, fiilleri ve ahlâkıyla Hz Habib-i Ekrem (sav)'in izince, yolundan gidebilirse ve bir gün bir gecede yüz dirhem yemek ile dört saat uyku ile kanaat edip, bu riyazetini tamam edebilirse, onun kalbi melekût âlemi ile bir mertebe münasebet kazanır ki, cismani âlemden habersiz olur. Göklerin melekûtunu seyran eder ve Allah'ı bilme devletine erer " (Hakkı, 2014: 489).

İnsanın melekût âlemine erişebilmesinin yolunun kalbini ve bedenini kötü ahlaktan kurtarıp güzel ahlak ile doldurmasından geçtiğini söyleyen İbrahim Hakkı yöntem olarak ise tasavvufî birtakım usullerden bahsetmiştir. Yine güzel ahlâka sahip

olabilmek için Hz. Peygamberin (sav) yolunu takip etmek ve vücuda yetecek kadar hatta daha da az yiyip, az uyumak gerektiği tavsiyesini de ihmal etmemiştir.

2.13. Allah Dostu Olmanın Yolları

Güzel ahlaka sahip olmanın yollarından biri olarak görülen Allah'a yakınlaşma, O'na benzeme ve O'nun nuruyla bezenme, İbrahim Hakkı için de başvurulması gereken yollardan biridir. Allah dostu olmanın birtakım esaslarının olduğundan bahseden İbrahim Hakkı, Marifetnâme'de bu konulara da yer vermiş ve insanların güzel ahlak sahibi olabilmelerinin yolunun Allah'a kul olabilme yolunda çalışmakla mümkün olabileceğini ifade etmiştir. Nasıl ki insanlar, kendilerine dost edinirken seçtikleri kişilerin hal ve hareketlerine dikkat ediyorlarsa, Allah da kendine dost edinirken birtakım esasları nazarı dikkate almaktadır. Bu bakımdan başvuru yöntem ise "Allah dostu olmak" şeklinde ifade edilmiştir. İbrahim Hakkı saadete ulaşmak için Allah'a yakın olmayı, O'nun rızasını kazanmayı, dolayısıyla Allah'a dost olmayı vazgeçilmez görür.

Allah dostu olmanın yolunun az yemekten, az uyumaktan, az konuşmaktan, insanlardan uzak olmaktan, sürekli zikir ve tam tefekkürden geçtiğini söyleyen İbrahim Hakkı, Marifetnâme'de ortaya koyduğu fikirlerle bir bakıma Tanrı insan ve Tanrı âlem ilişkisi ile birlikte insan âlem ilişkisine dair düşünceleri ortaya koyarak dine dayalı ahlak metafiziğinin tecrübe boyutunu ön plana çıkarmaktadır. Bu tespitlerin her biri ayrı başlıklarda detaylandırılacaktır.

Az Yemek: Kur'an-ı Kerim'de, Â'raf sûresi 31. ayette Allah (c.c.); "Yiyiniz, içiniz fakat israf etmeyiniz. Çünkü Allah israf edenleri sevmez." buyurmuştur (Yazır, 2013: 155). Bir kutsi hadiste de Allah; "Ey Âdemoğlu ben şeref ve yüksekliği itaat etmeye verdim. İnsanlar onu sultanların kapısında arıyor, nasıl bulacaklar? İzimi açlıkta takdir ettim. İnsanlar onu çok yemekte arıyor, nasıl bulsunlar? Gönül parlaklığını gece uykusuzluğunda bulurdum. İnsanlar onu derin uykularda arıyor, nasıl bulurlar? Ey insanoğlu karnın tok iken ilim ve ameli nasıl isteyebilirsin? Çok uyuduğun halde gönlünün zorlamasını nasıl anlayabilirsin? Çok konuştuğun halde hikmeti nasıl bulabilirsin? İnsanlarla meşgul iken ünsiyeti nasıl isteyebilirsin?"

Dünya sevgisinde olduğun halde, benim muhabbetimi nasıl talep edebilirsin? İlim ve ameli açlıkta ara, gönül parlaklığını gece uyanıklığında, hikmet ve inceliği

susmada, dostluğumu ve bana kavuşmayı uzlette, sevgimi ve hoşnutluğumu dünyayı terk etmede ara. Ey Âdemoğlu! Oruç benim içindir. Onun karşılığını ben veririm. Oruçlunun iki sevinci vardır: Bir orucunu açtığı zaman sevinir, bir de bana kavuştuğu zaman sevinir.” (Buhâri, 1992: Tevhid 35)

Kutsi hadiste de geçtiği üzere Kur'an'ın ilk emri ve ilk vahiy olan "Oku" yani ilim öğren emrinin tok karnına olamayacağı, insanın açken anlama kabiliyetinin daha yüksek olacağını anlamaktayız.

"Açlık Allah dostlarının işidir" (Hakkı, 2014: 502) diyen İbrahim Hakkı imkân olduğu halde aç kalabilmenin herkesin değil, Allah dostlarının yapabileceği bir iş olduğunu anlatarak bu konuda insanları bu yola teşvik etmek istemiştir. Az yemenin faydalarından da çokça bahseden İbrahim Hakkı Marifetnâme’de birtakım bilgilere yer vermiş ve şunları aktarmıştır.

"Ey Aziz! Bilmiş olasın ki, Allah dostları şöyle demişlerdir, üç şey kalbi karartır; çok yemek, çok uyumak, çok konuşmak. Karın doydukça ruh ağırlaşır. Karın acıkırsa ruh kendine gelir. Bedenin sağlığı az yemekte, ruhun sağlığı da az uyumaktadır. Aşırı yemek yiyen kişinin aklından, tekrar ele geçirilmesi mümkün olmayan bir şeyler gider. Açlık hem en yüksek bir sıfat hem de en yüksek bir melekliktir.

Az yemek az uyumaya, az uyku da az konuşmaya sebep olur. Tokluk hastalığı, hastalık da elemi davet eder. Bütün hastalıkların temelinde tokluk vardır. Açlıksa cümle devanın esasıdır. Vesvese ve belki insanların nefislerindeki bütün azgın ateşler açlıkla söner. Nefsi aç olanın vesvesesi kalmaz.

Açlık ibret tarlası ve hikmet kaynağıdır. Yine açlık, yüksek anlayış ve derin sezginin ruhu, aşk kapısının anahtarı, irfan nurunun feneri ve hakikat yolunun rehberidir. Nefis yoksul bir hastadır ki onun acil şifası açlıktadır. Deli bile aç kaldığı zaman akıllanır. Tokluk gönülden hikmeti siler, açlığınca gönüle kazandırmayacağı ilim yoktur. Açlık yüksek kalpli ve temiz ruhlu insanların neşesi ve Allah'ın hassas dostlarının kılavuzudur. Açlık üstün ahlakın kaynağı, tokluk da çirkin vasıfların doğrusudur. Karın doyunca diğer uzuvlar aç kalır. Karın aç kalınca da diğer uzuvlar doyar. Açlık ruha gülistan ve nefse zindandır. Toklukta meydana gelen vesveseler kalıcı ve üreyici olur. Açlıkta vaki olanlarsa geçici ve tesirsiz olur.

Kimin karnı aç olursa onun gönlü iki cihanı geçip Mevlâ'ya ulaşır. Açlık kalbi hikmetle doldururken, tokluk gönlü sağır ve dilsiz yapar. Açlık beden rahatlığı ve temizliğidir. Gözde ibret ve gönülde hikmettir" (Hakkı, 2014: 503,504).

Kalbi karartan şeylerden birisinin de çokça yemek olduğunu söyleyen İbrahim Hakkı çok yemenin aynı zamanda hastalıklara davetiye çıkardığını da söyler. Adabına uygun şekilde yemenin de, hem ruha hem de bedene sağlık ve maneviyat açısından faydalarının olduğunu söyler. İnsanı birçok manevi hastalıklardan da koruduğunu bildirerek tedbir alınması gerektiğini haber verir. Az yemenin, insanı hem maddi hem de manevi açıdan birçok hastalıktan koruduğunu ve birçok faydalarının olduğunu söyleyen İbrahim Hakkı "Açlık, Allah dostlarının işidir" (Hakkı, 2014: 502) sözüyle az yemenin manevi açıdan değerini vurgulamıştır.

İlim öğrenebilmenin, üstün ahlak sahibi olabilmenin, her türlü vesveselerden kurtulabilmenin yolunun da az yemede olduğunu haber vermiştir. Hz. Âdem'i cennetten çıkararak, bütün çirkin huy ve davranışları ortaya çıkaran ve gönlü cehenneme çeviren insan kalbinin bütün hastalıklarının kaynağının aşırı yemekte olduğunu belirterek az yemenin insanın hem bedenen hem de manevi açıdan ne kadar önemli olduğunu vurgulamıştır.

Az Uyumak: Allah dostu olabilmenin esaslarından ikincisinin az uyumak olduğunu söyleyen İbrahim Hakkı, az uyumanın da insan sağlığı için birçok faydalarından bahsetmiştir. Herkesin uyuduğu bir vakitte kalkıp kendini yaratanı hatırlayıp ona ibadet etmenin Allah katında elbette birçok değeri olacaktır. Uyku bir zarurettir. Hayatın olmazsa olmazlarından birisidir. Ancak her şeyde olduğu gibi uyumanın da bir ölçüsü vardır. Her şeyde itidalli olmayı öğütleyen İslam dini burada da bedene yetebilecek uykudan fazlasını hoş karşılamamıştır. Bu durum Kur'an'da Ali İmran suresi 17. ayette; "O müttakiler (takvâ sahipleri) şehvetleri terk edip, taat ve musibete sabredicidirler. Söz, hareket ve niyetlerinde sadık, Allah'a itaatkârdırlar. Allah yolunda mallarını hakkı olanlara verirler. Kabul zamanı olan seher vaktinde istiğfar eder ve namaz kılarlar" buyrulmuş (Yazır, 2013: 53) ve az uyumanın takva sahibi kulların özelliklerinden olduğu izah edilmiştir.

Yine takva sahibi insanların özelliklerinden bahsedilirken; şehvetlerden uzak, sabırlı, doğru sözlü, adaletli ve gece uyanık olanlar oldukları belirtilmiştir. Kalbin temizlenmesinin ve bunun hayata aksedip ahlâkın, hal ve hareketlerin düzene sokulmasının yolunun, kısaca Allah'a dost ve sevgili kul olabilmenin yollarından birisinin az uyumakta olduğu açıktır. Çünkü fazlaca uyuyan kimsenin bedeni ağırlaşacak ve her zaman uyumayı arzulayacaktır. Bu şekilde devam eden beden

hayattan ve dahi ibadetlerden mahrum kalacaktır. Bu yüzden ki Allah uykunun en tatlı olduğu zaman dilimi olan seher vaktinde sabah namazını farz kılarak gerçek dostlarını gaflette olanlarından ayırmak istemiştir. Diğer taraftan gece ziyade olarak ibadet etmenin beş vakit farzın dışında diğer Müslümanlardan farklı olarak teheccüd namazının farz olduğu kişi vardır ki O'da Hz. Peygamberdir. Bu durum İsrâ suresi 79. ayette şöyle geçmektedir; “Gecenin bazı vaktinde uyanıp senin için, farziyyet ve faziletine ziyade olarak namaz kıl. Ta ki Rabbin seni kıyamette Makam-ı Mahmûda getirsin.” buyrulurken peygamberin gafletten uzak olması gerektiği belirtilmiştir (Yazır, 2013: 291).

Diğer taraftan peygamberlik çalışma ile olmayan, seçilmişlik arz eden bir görevdir. Allah seçtiği kul için de az uyumasını emretmiştir. Seçilmişlik günah işlemekten uzak olan kişinin herkesin uyuduğu bir vakitte Allah onu kendisine ibadet etmeye davet ediyorsa, bu olay az uyumanın öneminin bir kanıtıdır.

Hz. Peygamber (sav) de uykunun manevi zararlarından birisinin rızka engel olduğunu hadislerinde izah etmiş, “Sabah açıldığı vakit uyumak rızka manidir.” buyurmuştur (Ahmed b. Hanbel, 1995: Müsned, H.No: 530).

İbrahim Hakkı da az uyumanın Allah'a yönelmedeki öneminden, manevi faydalarından ve zararlarından bahsederken şöyle demiştir;

“Ey Aziz! Bilmiş olasın ki, Allah dostları demişlerdir ki, az uyumak Allah-u Teâlâ'ya yönelmede imtihandır. Zira avamın uykusu gaflet ve kendinde olmamaktır. Gaflet ise gönüle zulümdür. Allah dostu olmaya istekli olana gece uyumak doğru değildir. Zira onun tutkusu, uykusu olmayan, ebedi ve ezeli kaim olan Allah-u Teâlâ'yadır.

Seher âşıklara nimet, uyku elemden istirahatdir. Seherde kalkmak saadet işaretidir. Geceyi Allah'ı anmakla geçirmek, itaatkâr olanların ve has kulların âdetidir” (Hakkı, 2014: 518).

Gece uyanık olup, ibadet etmenin Allah dostu olmada insana ışık olacağını söyleyen İbrahim Hakkı gece uyanık olmanın insana mutluluk getireceğini belirterek bu durumun manevi boyutuna değinmiştir.

Yine gece uyumanın manevi zararlarından da bahseden İbrahim Hakkı, şöyle der;

“Allah-u Teâlâ’yı sevmenin alameti üçtür. Gece uyumayıp ibadet etmek, güzel ve faydalı konuşmak ve Allah’a hamd etmektir. Demek ki gece uykusu Hakk’tan yüz çevirmek, hastalık ve vebaldir. Uyku lezzetli bir nimet olsa idi, elbette cennette de bulunurdu. Hâlbuki cennette bulunmaz. O halde uyku bastırmayınca ona iltifat ve itibar olunmaz. Zira ki onunla olgunluk ve kemal elde edilmez” (Hakkı, 2014: 521).

İbrahim Hakkı, çok uyumanın Allah’tan yüz çevirmek anlamına geldiğini söyleyerek, çok uyumanın insanlık için ne büyük bir zarar olduğunu yukarıdaki sözleriyle açıklamış bulunmaktadır. Uykunun çok değerli bir şey olsaydı cennette de olurdu sözüyle, uyku düşkünlüğünün ne kadar önemsiz olduğunu bir kez daha izah etmiş bulunmaktadır. Olgun bir Müslümanın gereğinden fazla uyumayacağını söyleyen İbrahim Hakkı, uyku bastırmadıkça uyunmaması gerektiği konusunda da tavsiyelerde bulunmayı ihmal etmemiştir.

Az Konuşmak: Allah dostu olabilmenin yollarından olan az konuşmak da şüphesiz ahlaki yönden büyük öneme sahiptir. Az yemenin ve az uyumanın insanın kendi şahsıyla alakalı olan, az konuşmanın ise diğer insanları da ilgilendiren bir konu olduğunu düşünecek olursak, az konuşmanın öneminin bir kat daha fazla olduğunu söylemenin abartılı olmayacağı açıktır. Çünkü bilmeden konuşan ya da her duyduğunu söyleyen kişinin diğer insanları da yanıltma ve aldatma tehlikesinin olacağı kaçınılmazdır. Az konuşmanın kanaat önderlerinin âdeti, insanların işlerinin düzeni, sıkıntılardan ve belalardan kurtaran, kısaca insana huzur veren bir hayat şekli olduğunu insanlar yaşam boyunca hep tecrübe etmişlerdir. Az konuşmakla alakalı olarak, “Az söyle, çok dinle” (Dikmetaş, 2010: 27) atasözleriyle az konuşmanın adap yönünden, çok dinlemenin ise tecrübe yönünden faydalı bir iş olduğu açıkça izah edilmiştir. Günümüz toplumumuzda büyüklerin yanında, âlimlerin yanında, kanaat önderlerinin yanında lüzum olmadıkça konuşmak adaba aykırı olarak görülmüştür.

Konu ile alakalı Kur’an’da İsra suresi 53. ayette; “Ve inanan kullarıma de ki, sözün en güzelini söylesinler” (Yazır, 2013: 288) buyrulmuştur. Yine Kur’an’da Kasas suresi 55. ayette de mü’minler için “Ve çirkin söz işittiklerinde ondan yüz çevirirler ve

bizim amellerimiz bize sizin amelleriniz size, size selam olsun biz cahilleri istemeyiz derler” buyrulmuştur (Yazır, 2013: 393). Kur’an’ın 49. suresi olan Hucûrat suresi 11. ayette ise ;“Ey iman edenler, çok zandan sakının, zira bazı zanlar günahdır. Ve ayıpları araştırmayın. Bazınız hakkında gıybet etmesin. Sizden biri ölü kardeşinin etini yemeyi sever mi? Elbette onu çirkin görürdü. Allah’tan korkup sakınınz. Şüphesiz Allah tövbeleri kabul edici ve çok bağışlayıcıdır” (Yazır, 2013: 518) buyrulurken konuşma adabının İslamiyet için ne kadar önemli bir konu olduğu açıkça izah edilmiş ve sözlerin nasıl olması gerektiği aktarılmıştır. Birçok ayet insanın kullanacağı sözlerin ya da kullandığı sözlerin nasıl olması gerektiği konusunda insanları uyarıcı mahiyettedir.

Allah yukarıdaki ayetlerde, inanan kullarına sözün en güzelini konuşmalarını, boş laflardan yüz çevirmelerini, cahilleri istemeyeceklerini, zannın birçoğunun günah olduğunu ve diğer insanların arkasından konuşmanın kardeş eti yemek gibi iğrenç bir iş olduğunu söyleyerek insanların arkasından konuşmanın, yerli yersiz her şeyi söylemenin ne kadar kötü bir fiil olduğunu belirtmiştir.

Hz. Peygamber (sav) az konuşmanın insanı günahlardan alıkoyacağından, ulaşmak istediği maksadına ulaştıracağından, kişiye karşı halkta sevgi oluşturacağından bahsederken şunları söyler;

“İnsanın selameti dilini korumasıdır.” (Muttakî el-Hindî, 1985: Kenzül Ümmal H.No: 6899)

“Ya hayır söyle, ya da sus” (Müslim, 1992: İman 47,48).

“Kim sükût ederse, her beladan kurtulur” (Tirmîzi, 2000: Kıyâme 50).

“Dilin yalanı imandan uzaklaştırır. Yalanın şiddetlisi de iftirâdır” (Beyhâki, 1990: Şuâbu’l İman H.No: 4805).

“Mümin sövmez, lânet etmez ve hayâsız olmaz. İnsanları ayıplayan o ayıplara tutulmadıkça ölmez” (Tirmîzi, 2000: Birr: 48).

“Yemek yedirmek, gece ibadete kalkmak ve hoş söz etmek, Rabbin hoşnutluğunu kazandırır” buyurmaktadır (Ahmed b. Hanbel, 1995: Müsned, H.No:1337).

İbrahim Hakkı da az konuşmanın günahlardan kaçındırıcı yükseklik ve itibar kazandırıcı olduğunu söyler ve az konuşmanın faydalarını şöyle açıklar;

“Ey Aziz! Allah dostları şöyle demişlerdir. Bu zaman susma ve evde durma zamanıdır. İnsan iki küçük şeyin rehini olmuştur. Biri yürek biri dildir. Gerçi insanın sözlerinde keramet vardır. (Hakk’ın ihsanıdır) Lakin susmak belalardan kurtulmadır. Dil insanın terazisidir. Bir aslandır ki, zincirden boşanması felakete sebep olur. Susmak vakarın kisvesi ve yaşamaya yetecek bir nimettir. Konuşmadıkça, söylemedikçe sözü kendi hükmünde, emrinde bulursun. Konuşunca sözün hükmüne, emrine girersin. Az konuşan, ayıplanmaktan emin olur. Susması çok olanın değeri büyüktür. Her zaman ayıp örtenin ayıpları örtülür ve herkes tarafından sevilir. Kim gıybet ve koğuculuk ederse, o bütün insanların nefretini kazanır. Çok konuşmak ayıp ve ar, dilini tutmaksa, şeref ve vakardır. Susmak emniyettir. Kalbin susması Allah’ı bilmeye götürür. Dilin tehlikesi çoktur. Zira o hedeften şaşmaz, hata bilmez bir oktur. Diş taş, dil çakmak ve söz ateştir ki boş söyleyen ahmaktır. Bu ateşten sözü dinleyen de ya pamuk dükkânı ya da barut deposudur. Şu halde pamuk ve baruta ateş çakan divaneden başka bir şey değildir.

Üç şey bütün felaketleri üzerine çeker; bunlar şaka, mizah ve boş laftır. Gıybet edenin ve koğuculuk yapanın azabı şiddetlidir. İnsanlardan ve Allah’tan uzak olur. Çok konuşmak dostlara halel getirir. Yanlışlık ve bıkkınlık doğurur. Fazla laf ayıpları meydana çıkarır ve kalplerin düşmanlığını tahrik eder.

Kim acı konuşursa, ondan dostları nefret eder. Dostunu gıybet, korkunç bir rezalet ve her yönden ağır bir utançtır. İnsanların en akıllısı, kısır çekişme semtine uğramayan ve ahmakların işkence olan konuşmalarına karşı suskunluk sınırını aşmayandır. Susmanın kadri, bir nimetin kıymetinden daha fazladır. Hoş bir kelimenin faydası onu söyleyene aittir. Eğer bir sözde abartma varsa doğrusu onu söylememektir.

Yapılan iyiliği başa kakmak cömertliğin felaketidir. Konuşursan doğru konuş, söz verirsen yerine getir. Yumuşak söz ve selamın yayılması üstün sünnetlerdendir. Çok gülmek hafiflik ve hayâsızlıktır. Çokça mizah da ithamları üzerine çeker. Çok şaka cahillik işaretidir. Lafız çokluğu mana eksikliğidir. Susmak aklın hoş ziyeti ve cehaletin örtüsüdür. Güzel sözlü ve mütebessim ol. Asla yalan söyleme, kendini rezil etme.

Gizlileri ayıpları araştıran, kalplerin sevgisini kazanamaz. Kendini öven kendini bıçakla kesmiş olur. Sırrını sen sakla ki, sır emanet edilmez. Sırrını herkese söyleyen selamet bulamaz. Sırrını saklarsan başın esenlikte olur. Sırrını açığa vurmanın sonu pişmanlıktır. Dostundan hiçbir şeyi esirgeme lakin ona sırrını söyleme” (Hakkı, 2014: 523- 531).

Konuşmanın, susmanın ne ölçüde olacağını, her şeyi konuşmanın insana ne gibi zararlar vereceğini anlaşılır ve doyurucu bir şekilde izah eden İbrahim Hakkı, Allah dostu olabilme yolunda yine insanlara yardımcı olmakta ve tavsiyelerde bulunmaktadır.

Allah dostu olabilmek için çaba sarf eden insanın da ahlâken en güzel vasıflarla kendisini donatacağı aşikârdır. Çünkü Allah insanı en güzel biçimde yarattığını Tin suresinde izah etmiş ve insanın bu güzelliğe layık olabilmesi için ahlâken insanın kendisine yakışacak hal ve hareketleri sergilemesini birçok ayette beyan etmiştir.

İnsanlardan Uzak Olmak: Allah kullarına halktan uzak olmanın devamlı olarak Hak ile beraber olmaya sebep olduğunu birçok ayetinde bildirmiştir. Allah Kur'an'da Nisa suresi 81. ayette konu ile alakalı; “Onlardan yüz çevir ve Allah’a tevekkül et” buyurmuştur (Yazır, 2013: 92). Yine Kur'an'da En'am sûresi 91. ayette de; “Ey Resulüm sen Allah de sonra onları bırak, batıl dedikodularında oynaya dursunlar” (Yazır, 2013:140). Kehfsûresi 28. ayette ise Allah, boş yere vakit geçiren ve doğru yoldan sapmış insanları bırakmayı, Allah dostları ile beraber olmayı tavsiye etmiş; “Sabah ve akşam Allah’ın rızasını dileyerek Rabbine dua edenlerle beraber nefsinin sabırlı tut, dünya hayatının süsünü arzu edip de gözlerini onlardan başkasına çevirme. Bizi anmakta kalbine gaflet verdiğimiz kimseye uyma ki, o keyfinin peşine düşmüş ve işi de haddi aşmak olmuştur” buyurmuştur (Yazır, 2013: 298). Müzzemmil Sûresi 8. 9. ve 10. ayetlerde ise Allah insanları bırakıp kendisine yönelmeyi, O’na sığınıp yalnızca O’na güvenmeyi, inkârcıların sözlerini dikkate almamanın gerektiğini bildirmiş; “Hem Rabbinin ismini an ve her şeyden kesilerek ona ihlas ile ibadet et. O doğunun da batının da Rabbidir. Ondan başka ilah yoktur. O halde yalnızca onu kendine vekil edin. Ve inkârcıların diyeceklerine sabırlı ol ve onları güzel bir şekilde terk edip ayrıl” buyurmuştur (Yazır, 2013: 575).

Ayetlerden de anlaşılacağı üzere Allah, boş, lüzumsuz ve keyfi hareket eden insanlardan yüz çevirmeyi emretmiş, yalnız kendisine ibadet etmeyi ve her şeyde kendisini vekil edinilmesini istemiştir. Yalnız kalan ve akli başında olan bir insan devamlı arayış içerisinde olacağından bu şekilde Allah’ı bulması, ona ibadet etmesi daha kolay olacaktır. Nitekim insanların kötü ahlak sahibi olması onların, Allah’ı dost edinmeyi bırakarak kötü ahlaklılarla dost olmalarından kaynaklanır (Çağrı, 2012, 226).

Allah’a tam bir teslimiyetle ibadet eden insanlar ahlaki yönden güzel tavırlar sergileyeceklerinden bu gibi insanlarla arkadaşlık eden insanlar da onların ahlakları ile ahlaklanacaklardır. Aynı şekilde “üzüm üzüme baka baka kararır”(Özafşar, 2010:128).

Atasözünden de anlaşılacağı üzere kötü ahlaklı insanlarla beraber olan insanların da ahlâken kötü tavırlar sergileyeceklerinde hiç şüphe yoktur.

Hz. Peygamber (sav) insanlardan uzak olmanın sıkıntılardan kurtulmaya vesile olacağını söyleyerek, “Mü’minin en hayırlı malı koyundur ki, onunla dağlar başında ve ovalarda bulunup, diniyle baş başa fitnelerden emin olur” buyurmuş (İbn Hibbân, 1975: Sahih, H.No: 5958) ve insanı diniyle baş başa bırakan çobanlığın, insana dinini unutturan en yüksek mevkideki işlerden daha güzel olduğunu haber vermiştir.

Kötü ahlaklı insanlarla dostluk kurmanın yanlış olduğuna vurgu yapan Hz. Peygamber’in (sav) sözlerine baktığımızda yalnız kalmanın kötü arkadaşlarla birlikte olmaktan daha doğru ve güvenli olacağını anlamaktayız. Yine insanın başına gelebilecek belaların müsebbibinin yine insan olacağını da belirttiğini anlamak zor olmayacaktır.

Halktan uzak olmanın gerçek Allah dostlarının ahlâkı, onların zevk aldığı iş ve onlar için huzurun kaynağı olduğunu söyleyen İbrahim Hakkı, halktan ayrı olmanın faydaları ve insanlarla iç içe olmanın zararları hakkında şöyle der;

“Ey Aziz! Bilmiş olasin ki, Allah dostları şöyle demişlerdir; Uzlet, ibadet ve esenliktir. Halka bakmak felaket, bakmamak rahatlaktır. Halkla oturup kalkmayan, Hakk’a arkadaş olur. Dünya dostları ateş gibidir, azı yararlı, çoğu zararlıdır. Cahillerle sohbet, cana korkunç işkencedir. Ahmak dost, yılan ve sırtlandan farksızdır. İnsanlarla içli dışlı olmak iflas etmenin alametidir. İnsanlara karışmak vesveseyi tahrik eder. Yine onlara karışan hilelerden kurtulamaz. Onlardan ayrı duran da şerlerinden korunmuş olur. İnsanları anlayan onlara asla güvenmez, her bildiğini herkese söylemez.

Halka ihtiyaçlarını arz eden, mahrum kalır ve rezil olur. Halka ihtiyaç duymayanın, rızkı bol ve kıymeti yüksek olur. İnsanlara minnet etmeyen Mevla ile zengin olur.

İnsanlardan kendini koparan Mevla’nın dostluğunu bulur. Dünya bağlılarına düşkünlük gösteren, takva elbisesinden sıyrılmış olur. Halktan ve kendinden hayâ eden halktan hayâ etmiş olur. Dünyaya düşkün olanların işlerine hiç karışma, dostun düşmanına gitme, ona gitmekle dostunu incitme. Sultanların, reislerin kapılarına uğrama. Uğrasan da onlara dalkavukluk yapma. İnsanlara yakınlığın, ateşe yakınlığın gibi olsun, ne çok uzaklaş ne de çok yaklaş. Sev seni seveni, sorma seni sormayanı.

Kendi kıymetini bilen halk arasına girmez. Mevla'nın dostluğunu bulan insanlarla iş yapmaz. Gönül erlerinin dilleri ve bedenleri halka yakın olmaktan uzak, kalpleri ve ahlakları da hepsinden uzak ve terstir" (Hakkı, 2014: 544, 545).

Herkesle dostluk yapılmayacağını, yapılırsa ne gibi zararları dokunacağını izah eden İbrahim Hakkı, en iyi dostun Allah olduğunu belirterek, O'na yönelmeyi tavsiye etmiştir. Allah'a yönelmenin yolunun da insanlardan uzak olmaktan geçtiğini açıklamıştır.

İnsanlardan uzak olan Allah dostlarını iki sınıfa ayıran İbrahim Hakkı, birinci sınıfın kendi hallerinde olduklarını, insanların onlara ihtiyaç duymadıklarını, ikinci sınıfın ise, ilimde yüksek seviyede olduklarını ve insanların onlara ihtiyaç duyduklarını söyler. Bu durum Marifetnâme'de şöyle ifade edilir;

“Ey Aziz! Bilmiş olası ki, Allah dostları şöyle demişlerdir. İnsanlardan ayrılmak ve yalnız kalmak meselesinde irfan ehli iki kısımdır. Birinci sınıf, o ârifdir ki ilim ve hikmet beyanında, halkın ona ihtiyacı yoktur. O ârifin hali yüksek, sevinçli ve rahattır. Zira insanlardan uzlet, ona en iyi hediye, zikir de en tatlı ve en hoş şeydir. Mevla'nın dostluğu her şeyden zevklidir. Böylesi zat, kendi evinde oturur. Ne kimse onu, ne de o kimseyi bilir. Ancak cemaat namazına, cumaya ve faydalı ilim meclisine gider.

İkinci sınıf âriflere gelince; onlar ilimde kutup olanlardır ki, halk onlara muhtaçtır. Böylesi arifte, yalnızlık, rahatlık ve uzlet âfiyeti mümkün değildir. Belki sürekli insanlar içinde bulunup devamlı dini ilmi yaymaya çalışır. Bu ârife insanlarla sohbet için iki şey mutlaka gereklidir. Biri uzun sabır, derin bir yumuşaklık ve güzel bir ahlak sahibi olmaktır. Diğeri de şahsıyla insanlara karışması halinde kalbiyle onlardan uzak olmaktır. Onunla konuşanlara, akılları seviyesinde konuşur. Ziyaretlerine mertebelerince ikramda bulunur. Onunla lafi uzatırlarsa sükût eder ve üzülür. Ondan yüz çevirirlerse, bunu ganimet bilip memnun olur. Hayır ve hak üzere gidenleri destekler. Şer ve yanlış istikamette olanlara karşı çıkar. Eğer kabul ederlerse öğüt ve terbiyelerine yumuşaklıkla devam eder. Kabul etmezlerse onlardan ayrılır. Sonra imkân olduğu kadar ziyaret görüşme, davet, davete icabet gibi hukuk ve adetlerine riayet eder. Onlara zahiriyle güzel davranıp eziyetlerine tahammül eder. Onlardan ihtiyacını gizleyip yalnız kaldığında devasını arar. Onların hizmetlerini ücretsiz yapıp, kendine düşen işleri minnetsiz yerine getirir. Her hususta herkese lütuf ve yumuşaklıkla müsamaha edip halka Allah için güzel muamelede bulunur (Hakkı, 2014: 551).

İbrahim Hakkı, birinci sınıf Allah dostları için, ilmi seviyede yüksek olmadıklarından insanların arasına karışmadıklarını, insanların onlara ihtiyaç

duymadıklarını, halktan uzak Hakk ile beraber olduklarını, kendi hallerinde ibadetle meşgul olduklarını söyler.

İkinci sınıf Allah dostları için ise, ilmi seviyede yüksek olduklarından bildiklerini insanlara aktarmaları gerektiğini ve insanlarla iç içe olmaları gerektiğini söyler. İnsanlarla iç içe olmalarının da bir takım şartları olduğunu söyleyen İbrahim Hakkı, ne kadar insanlarla beraber olsalar da, kalben yine Hakk ile beraber olmaları gerektiğini belirtir. Ahlâken donanımlı ve devamlı ilim öğreten ve öğüt veren olmaları gerektiğini de açıklar. Bu noktada ahlakın, çevrenin etkileri ile şekillendiğini dikkate aldığımızda, ilişki kurulan mizaçların tutum ve davranışlarının insan eylemlerine etkisi üzerinde önemle durulduğu anlaşılıyor.

Devamlı Allah'ı Hatırda Tutmak: Allah, kendisine dost olacak kişinin kendisini devamlı hatırlamasını ister. Allah kendisini devamlı hatırdan tutmanın ve kendisini devamlı anmanın büyük mükâfatlara vesile olacağını, kendisini unutmamanın ise insanı büyük sıkıntılara maruz bırakacağını bildirir. Allah, insana sabah, akşam kendisini anmanın, kazanç sağlamaktan, evlat sevgisinden daha ileri gelmesi gerektiğini bildirir. Birçok ayette Allah kendisini anmanın ne kadar önemli bir iş olduğunu açıkça izah etmektedir. Konu ile ilgili Âli İmran suresi 191. ayette şöyle geçer; “Bu olgun akıl sahipleri Allah-u Teâlâ'yı ayakta, otururken ve yatarken (yani daima) zikrederler” (Yazır, 2013: 76). Yine Âli İmran suresi 41. ayette; “Rabbini çok zikreyle, akşam sabah daima tesbih eyle.” (Yazır, 2013: 56) buyrulmaktadır. Dünyalık işlerin dâhi kâmil Müslümanlara Allah'ı unutturmadiğini Kur'an'da yer alan Nûr suresi 37. ayetten anlamaktayız; “Öyle kimseler vardır ki, alışveriş onları Allah'ı hatırlamaktan alıkoymaz.” (Yazır, 2013:356).

Allah'ı unutmamanın, O'nu hatırdan çıkarmanın cezası olarak Kur'an'ın 20. suresi olan Taha suresi 124. ayette şöyle geçmektedir; “Kim benim zikrimden yüz çevirirse, onun hakkı da dar geçimdir. Kıyamette onun gözlerini kör olarak haşır ederiz” buyrulmaktadır (Yazır, 2013: 321). Allah kendisini hatırdan tutmanın ve O'na itaat etmenin en güzel ibadet olduğunu, namazın da insanı her türlü kötülükten koruyup Allah'a yönelmesini sağlayan güzel bir ibadet olduğunu Ankebût suresi 45. ayette şöyle bildirmektedir; “Namaz, insanı kötü, yasak ve zararlı şeylerden nehy eder. Muhakkak, Allah'ı zikretmek en büyük ibadettir ve Allah, her ne işlerseniz bilir” (Yazır, 2013: 402).

Yine Ahzab suresi 35. ayette Allah kendisini ananlar için mükâfat hazırladığını da bildirmekte, “Allah’ı çok zikredenlerin Allah, küçük günahlarını mağfiret, taatlerine büyük ecirler hazırladı” buyurmaktadır (Yazır, 2013: 423). Mükâfatın yanı sıra Allah’ı zikretmeyi bırakanların zararda olduğunu ve şiddetli azaplarla cezalandırılacağını Kur’an’da yer alan Münâfigun suresi 9. ve Cin suresi 17. ayetlerinden anlamaktayız. Ayetlerde bu durum şöyle geçmektedir; “Ey mü’minler, mallarınız ve çocuklarınızın işleri, sizi Allah’ı zikirden alıkoymasın. Zikrullahı bırakıp mal ve evladıyla meşgul olursa, baki olan büyüğü, küçük ve fâni olana değişmiştir” (Yazır, 2013: 556). “Rabb’inin zikrinden yüz çevireni Allah şiddetli azaplara uğratar” (Yazır, 2013: 574).

Ayetlerden de anlaşılacağı üzere hakiki kul olmanın yolu Allah’ı devamlı anmak ve hatırdan tutmaktır. Samîmi bir şekilde Allah’a dost olmak için de Allah’ı hatırdan çıkarmamak gerekir. Çünkü her daim Allah’ı aklından çıkarmayan kişi hal ve hareketlerinde daha dikkatli olacaktır. Dolayısıyla ahlakî bakımdan da iyi davranışlar sergileyecektir.

Konu ile alakalı Mehmet Akif Ersoy’un; “Ne irfandır ahlaka yücelik veren ne vicdandır, fazilet hissi insanda Allah korkusundandır” sözü (Ersoy, 2009: 267), Allah’ı her daim hatırdan tutmanın, Allah’tan hayâ etmenin, O’na gereğince saygı duymanın ve Allah’tan korkmanın ne büyük bir duygu olduğunu açıklar niteliktedir. Buradaki Allah korkusunun, Allah’a olan sevgi ve saygıdan ibaret olan bir utanma duygusu olarak anlamak gerektiği kanaatindeyiz. Nasıl ki kendisine birçok iyiliği dokunan işverene, işçinin nankörlük etmesi beklenemezse, insana saymakla bitirilemeyecek ikramlarda bulunan Allah’a karşı da Müslüman bir kulun Allah’ın emirlerine karşı nankörlük etmesi beklenemez. Bu ifade de bizim için daha önemli konu ise, ahlakı yücelterek bir unsur olarak Allah’a inanmaktan başka bir gerekçenin daha sağlam olmayacağını anlamaktır. Yani ilim elde etmekle ya da irfan sahibi olmakla dahi insanın her daim ahlaklı olmayı temin etmesinin mümkün olmayacağı, ancak bunun gerçekleşmesinin tek şartının Kadir-i Mutlak Allah’ın varlığına inanmak olduğudur.

Marifetnâme’ye göre de Allah’ı anmak, Allah dostu olmanın ana ilkesi, Allah ile dostluğun sebebi, ruh ve gönlü birbirine kavuşturan bir ibadet çeşididir. Allah’ı anmak, amellerin ve sözlerin en güçlüsü ve Allah’ın kapısını çalmaz (Hakkı, 2014: 564). Yâni Allah’a ulaşmanın en güzel yoludur.

Yine bu konu Marifetnâme’de şöyle geçer;

“Allah’ı zikir, ruhu dosta kavuşturucu ve irfan kazandırıcıdır. Allah dostlarının âdeti, Mevlâ’yı zikir ve O’ndan başkasını unutmaktır. Allah’ı zikir gönüllerin parlaklığı ve akılların aydınlığıdır. Allah’ı zikir, kalplerin hayatı ve sevgiliye kavuşmadır.

Allah’ı zikir, gönülde sevinçtir. Allah’ı zikre devam etmek gönle yoldaş ve ne güzel arkadaştır. Allah’ı zikirle gönül her tür kirden temizlenir ve ilahi tecelli orada zahir olur. Allah’ı zikre devam etmekle kalbi mamur olanın ahlak ve davranışı güzel ve ruhu mesrur olur. Allah’ı zikre devam etmek, Allah dostlarının ahlâkı ve uyanık ruhların varlık gücüdür” (Yazır, 2014: 565).

Allah’ı devamlı anmanın başıboş insanların işi olmadığını, âriflerin âdeti olduğunu, gerçek Allah dostlarının ahlâkı olduğunu söyleyen İbrahim Hakkı, Allah’ı anmanın, devamlı hatırda tutmanın ahlâkı güzelleştireceğini, insana huzur vereceğini ve daha birçok faydasının bulunduğunu ifade etmiştir.

Allah’ın Yarattıklarını Tefekkür Etmek: Bu bölümde Allah’ın yarattıklarının farkına varıp tefekkür etmenin Allah’a dost olmaya ulaştıracak merhalelerden birisi olduğunu izah etmeye çalışacağız. Konumuzla alakalı Kur’an’da birçok ayete rastlamak mümkündür; Ali İmran 191. ayette; “Yer ve göklerin yaratılışını düşünürler” (Yazır, 2013: 76). Rad suresi 3. ayette; “Şüphesiz bunda düşünenler için apaçık deliller vardır” (Yazır, 2013: 250). aşr suresi 21. ayette; “İşte bu misalleri insanlara olur ki düşünürler diye açıklıyoruz” geçmektedir (Yazır, 2013: 549).

Allah, yeryüzünü insan için yarattığını, insanın hizmetine verdiğini Bakara suresi 29. ayette bildirmiş (Yazır, 2013: 6) insanın düşünüp ibret almasını istemiş, yaşamına örnek olması için tabiattan birçok örnekler göstermiştir. Bir sanat varsa mutlaka bir sanatçısının da olduğunu, Allah insana her zaman bildirmek istemiştir. İşte Allah’ı bilmek de gerçek Allah dostlarının işi olmuştur.

H. Peygamber’in (sav) tefekkürle alakalı birçok hadisi vardır. Bunlardan bazılarında burada yer vermek uygun olacaktır. Şöyle ki; “Bir saat tefekkür bir yıl ibadetten hayırlıdır” (Şevkâni, 1960: Fevâ’îdü’l-Mecmû’a H.No:94). “Hak Teâlâ’nın mahlûkatını tefekkür edin, zatını tefekkürden uzak olun. Ona güç yetiremezsiniz” buyurmuştur (Müttakî el-Hindî, 1985: Kenzü’l Ümmâl, H.No:5708).

Kâinatın güzelliklerini tefekkür eden bir insanda “bu kadar güzelliği yaratan, mükâfat olarak daha güzelini elbette yaratacaktır” düşüncesi hâsıl olacaktır. Bu

düşüncelere sahip olan bir insan da âhret için çok daha fazla çaba sarf edecek ve kendisini ahlâken daha donanımlı kılacak hal ve hareketlere meyledecektir.

Marifetnâme’de tefekkürün insana ne gibi faydalar sağlayacağıyla alakalı şu ifadeler yer almaktadır;

“Tefekkür gönülde yanan bir fenerdir ki, aklın iyiyi ve kötüyü ayırt etmesinde ona ihtiyaç vardır. Tefekkür gönüldeki marifeti, huzura sunmak ve göstermektir. Kalbi gaflet denizinde boğulmaktan koruma ve kollamadır. Tefekkür, ilahi hallerin faydalarını devşirebilmek için kalbi arındırmadır. Mevla’yı murakabenin başlangıcıdır. Tefekkür hakikat ağaçlarının bahçesi, ince fikirlerden saçılan nurların doğuş merkezidir. Tefekkür eşyanın hakikatının aynası ve cevherlerinin madenidir. Tefekkür ilahi tecelli ve kötülüklerin anlaşılmasıdır...” (Hakkı, 2014: 582, 583)

Allah’ı bilmenin onu sevmenin ve Allah tarafından sevildiğinin farkına varmanın en güzel yolunun ve daha birçok güzelliklerin tefekkürle olduğunu söyleyen İbrahim Hakkı, gerçek bilginin, kötünün, iyinin ve güzelin anlaşılmasının, ayırt edilmesinin de tefekkürle olacağını açıklamıştır.

Buraya kadar Allah dostu olmanın şartlarını Kur’an’da, hadislerde ve Marifetnâme’de geçtiği üzere açıklamaya çalıştık. Son olarak Allah dostlarının alametlerini açıklamaya çalışırsak şunları söyleyebiliriz;

Lisanlarındaki letâfet, sözlerindeki hikmet, güzel ahlak, güler yüzlülük, güzelce kokmak, cömert davranmak, itirazı terk etmek, özürleri geçerli kabul etmek, dostlarını kendine tercih etmek, Allah’a ait hakları eda etmek, Allah’ın yarattıklarına sevgi beslemek, kendisi ile Allah arasındaki sırları gizli tutmak, mahlûkatın verdiği eziyetlere katlanmak, sabır ve tahammül etmek onlardan incinmeyip Mevla’nın rızasına ermektir. Allah’ın kulları ile iyi geçinip kimseden kimseyi şikâyet etmeyip ayıpları örtetek hikmetlice davranmaktır (Hakkı,2014: 756).

2.14. Hz. Peygamberin (sav), Sahabelerin, Tabiin ve Din Âlimlerinin Ahlâki Durumları

Kur’an’ın 68. suresi olan Kalem suresi 4. ayette Hz. Peygamberin (sav) ahlakı hakkında şu ayet büyük öneme sahiptir; “Gerçekten sen pek büyük bir ahlak üzerindesin”(Yazır, 2013:565). Zaten bütün peygamberlerin amacı insanlara güzel

örnek olmak, güzel ahlâkı tebliğ etmektedir. Bunun içindir ki peygamberlik çalışılarak değil, seçilmiş olarak var olur ve en güzel örnekler kendilerinde mevcut olarak dünyaya gelirler. Günah işlemekten korunmuşlardır. Peygamberlerin sıfatlarından “ismet” sıfatı onların günahattan korunduklarının kanıtıdır. Hz. Peygamberin (sav), onun ashabının Allah dostlarının ve din âlimlerinin ve selef’i sâlihînin sosyal hayattaki hal, tavır ve davranışları ile alakalı Marifetnâme’de şöyle anlatılır;

“Allah Resulü’nün (sav), ashâbı kirâmın, büyük velilerin din âlimlerinin ve selefî sâlihînin daima davranış ve adetleri bütün halk ile güzel ahlak ile muamele, lütuf ve yumuşaklıkla konuşma idi. Müsamaha ile muâşeret ve muâfakat ile mübâşeret idi, cemiyete rağbet ve uyuşma ile sohbet idi. Yumuşaklıkla nasihat ve muhabbet idi. Alçak gönüllülükle şefkat ve güler yüzlülükle ülfet idi. İkrâm ile hizmet ve ihsan ile cömertlik idi. Kerem ile sevgi, hayâ ile mürüvvet idi. Güler yüzü esirgememe ve tahammül ile lütuf ve merhamet idi. Af ile şefaât, cömertlik ile şehâvet idi. Sevgi ile tatlı söz lütufla zerâfet idi. Vakar ile sekînet ve rica edene lütuf idi. Sıdk ile siyanet ve herkese yardım idi. Cümleye hayır dua ve hüsnü zan ile sena idi. Nefsini küçük görme ve dostlara tazim, ayıpları örtme ve ezadan çekinme idi. İnsanların iyiliklerini ve güzelliklerini ifşa ve kendi iyiliklerini gizleme idi. Küçüklere merhamet ve büyüklere vefa idi. Bunlara benzer güzel hareketler idi. Hâlbuki bizlere her şeyden ehemmiyetli ve lüzumu olan Habib-i Ekrem (sav) hazretlerine uymaktır. Onun al ve ashabının adet ve edepleri ile âdetlenmek ve edeplenmektir. Gönüllerinin çeviricisi olan Allah rızasını gönüllerde arayıp bulmaktır. Onun için bütün yarattıklarına yumuşaklık ve şefkat göstermektir (Hakkı, 2014: 908).

Ahlâki yönden had safhada olan, cömertlikte, insanlarla ilişkilerde, alçak gönüllülükte, yumuşaklıkta, konuşmada ve daha birçok yönden en güzel örnekleri sergileyen Hz. Peygamberin (sav) ve onun yolundan giden ashabının, Allah dostlarının, din âlimlerinin sahip oldukları güzel vasıfları ve diğer insanların ahlaki durumlarından bahsetmiştir. İnsana lazım olanın Hz. Peygamber (sav)’in yolundan gitmek olduğunu haber vermiş ve Hz. Peygamber (sav)’in nasıl yaşadığını aktarmıştır.

İbrahim Hakkı bütün insanlarla güzel huy, güzel muamele, yumuşak söz, kibar konuşma, herkesin aklınca gitmeyi ve konuşmayı anlatırken şunları söyler;

“Cömertlik insanın zînetidir. Af ihsanın en güzelidir. Tevazu ilmin meyvesidir. İlim hilmin direği, sıdk ve keramettir. Yalan ihanettir. Kurtuluş doğruluk iledir. Bereket rıfk iledir. Büyükleme felakete sebeptir. Kanaat kolaylığın özüdür. Tamah fakirin felaketidir. Söz vermek bir hastalıktır ki, onun şifası vefasıdır. Akıllıya muhalefet hitabın en şiddetlisidir. Ahmağa susmak

cevabın en faziletlisidir. Kerim aza şükredicidir. Cimri adam kötüdür. Dil insanın terazisidir, bilgili ile cahilin ayırt edicisidir” (Hakkı, 2014: 919).

Cömertliğin insana yakışan en güzel davranışlardan olduğunu, insanlara en güzel yardımın, onları affetmek olduğunu, tevazu göstermenin, aceleci olmamanın, âlim bir insanın alametlerinden olduğunu ve insana yakışan daha birçok güzel vasıfları söyleyen İbrahim Hakkı, insana yakışmayan bazı vasıfları söylerken, yalanın, cimriliğin en kötü hallerden olduğunu belirtmiştir.

Mü'minin vasıflarına da yer veren İbrahim Hakkı, mü'mine yakışan ya da bir mü'minde olması gereken halleri şu şekilde ifade etmiştir;

“Mümin, insaf etmeyene insaf ile gider. Mümin, rahat ve yumuşak olur, emin ve emniyetli olur. Yalancı ve hileci şeytandır, lakin surette insandır. Yumuşaklık ve af uyuşmadır. Kerim olan vaadine vefa eder sözünde durmayı af eder. Halkın elinde olandan el çekmek iki cömertliğin birisidir (diğeri vermektir). Danışmak sana rahattır. İstişare rahmettir. Mümin halkın eziyetine tahammül edicidir. Yardım et ki yardım olunasin. Kötülük edene iyilik et ki ona malik olasın (yani onun dostluğunu ve yardımını kazanasin, kötülüğünden emin olasın)” (Hakkı,2014:919).

Yukarıdaki ifadelerle İbrahim Hakkı'nın, Müslümanın vasıflarından bahsettiğini bu açıklamalarından da İbrahim Hakkı'nın özele inerek mü'minin vasıflarından bahsettiğini görmekteyiz. Mü'minin vasıflarından bahsederken; her ne şekilde olursa olsun merhametli olan, yumuşak huylu, vaadine sadık, kimsenin malına göz dikmeyen, her konuda istişare eden, insanların eziyetlerine tahammül eden, her halde ve her şekilde yardım etmekten çekinmeyen, insanların dostluğunu ve güvenini kazanmak için çalışan insan olduğunu açıklamıştır.

Yukarıdaki anlatılanlara baktığımızda, sıradan bir insanın nasıl güzel ahlaklı olması gerektiğinden bahseden İbrahim Hakkı, özele inerek mü'minin nasıl ahlaklı olması gerektiğinden bahsetti. Şimdi ise daha da özele inerek kâmil bir mü'min nasıl güzel ahlak sahibi olur ve kâmil bir mü'mine yakışan hal ve hareketler nelerdir onlardan bahsettiğini görmekteyiz;

“Öyle elbise giy ki ne zengin, ne de fakir olasın. Kendine razı olduğun sözü halka söyleyesin. Kadir olduğunca kusurları af ve ayıpları örtesin. Özür dileyenin özrünü kabul edesin. Sana cefa edeni af edip mülayim söyleyesin. Senden büyüklere sen itaatli ol ki senden küçükler de sana itaatli olsunlar. Mü'minin ricası Hakk'tan olur.

Allah'tan başkasından rica etme, mahrum kalırsın. Boş sözler ve şakalar afet getirir, vakit yitirmek ve ömrü harcamaktır. Gıybet ve koğuculuktan çekin ki onlar sahibini Hakk'tan ve halktan uzaklaştırır. En faydalı hazine kalplerin sevgisidir. Allah'ı tanıyan, insanlara özür beyan eder. İlimin faziletlisi hilm ve sekînettir.

Miskin, Allah'ın gönderdiği'dir. Ona bir şey veren, onu gönderene vermiş olur, vermeyen gönderene vermemiş olur. Güzel ahlakın en güzeli sana gelmeyene senin gitmendir. Seni mahrum edene, senin ikram etmendir. Sana zulüm edeni senin affetmendir. Halkın sana ihtiyacı, Hakk'ın nimetinin revacıdır. Onun kıymetini bil, üzülme ki o nimet sana ceza olmasın. Konuşursan doğru söyle, sahip olursan yumuşaklık et. Söz verirken vefa kıl. İyilik edersen gizle başkasında kötü bir huy gördünse onun emsalinden sakın. Cömertlikle efendilik olur. Şükür ile nimet artar. Uyuşma ile dostluk olur. Tatlılıkla zorlar kolay olur. Temenni ile sebepler hafif olur. Herkese selam vermek güzel haslettir. Güzel sohbet muhabbeti artırır" (Hakkı, 2014: 519).

Kısaca, güzel huy her faziletin aslıdır, diyen İbrahim Hakkı bütün güzel huyların insana ne gibi fayda sağlayacağını ve insanı hangi zararlardan koruyacağını açıkça izah etmektedir. Ayrıca gerçek bir Müslümanın nasıl bir ahlâki donanıma sahip olması gerektiğini anlatmakta ve tavsiyelerde bulunmaktadır.

Bütün iyi huyların kendisinde var olduğu bir insanın bu huylara nasıl sahip çıkması gerektiğini ve gerçekten kerim olabilmenin yâni Allah katında değer kazanabilmenin nasıl olabileceğini anlatarak insanları aydınlatmayı amaçlamıştır. Sana gelmeyene senin gitmen, her şeye rağmen yine de af yolunu tutman, muhtaç olana her zaman yardımcı olman, daima güler yüz ve tatlı sözle muamelede bulunman, tevazu sahibi olman, yumuşak huylu ve doğru sözlü olman gibi daha sayamadığımız birçok güzel huylardan bahsederek, çağımız insanının da her zamankinden daha çok ihtiyacı olduğu ahlâki vasıfları hatırlatarak, adeta insan tabiatını olgunlaştırmak ve iyileştirmek adına evrensel bir reçete sunmaktadır.

2.15. Sohbet ve Sohbetin Etmenin Adabı

İnsan sosyal hayatını devam ettirebilmesi için iletişime ihtiyaç duyar. Allah ile, eşi dostu ile, akrabaları, çocukları mesleği ile alakalı durumlarda iletişim kurar ve bu iletişimin de birtakım kaide ve kuralları vardır. Kulun Rabbi ile öğretmenin öğrencisiyle, öğrencinin öğretmeniyle, kişinin anne ve babasıyla, anne ve babanın çocuklarıyla, eşler birbirleriyle, akrabalarla, komşularla, arkadaşlarla vs. iletişim

kurarken de kural ve kaidelere riayet etmenin önemine vurgu yapan İbrahim Hakkı, Marifetnâme’de bu konulara da yer vermiş ve sosyal yaşamın problemlerine ışık tutmaya devam etmiştir. Sosyal hayatın neredeyse can alıcı noktasına temas eden İbrahim Hakkı, Marifetnâme’de bölümler halinde bu konuları açıklamış, çarpıcı ve net tavsiyelerde bulunmuştur. Biz de çalışmamızda bu konulardan bazılarını başlıklar halinde vermeye çalışacağız:

2.15.1. Kulun Rabbine Karşı Görevleri

- Başını eğip önüne bakmalı, harama bakmamalıdır.
- Aklını toplayıp yanlış fikirleri bırakmalıdır.
- Susmalı ve yersiz konuşmamalıdır.
- Bedeninin bütün uzuvlarını sakınleştirmelidir.
- Allah’ın emirlerine itaat etmelidir.
- Allah’ın yasak ettiklerinden kaçınmalıdır.
- Allah’tan gelene itiraz etmemeli, halinden şikâyetçi olmamalıdır.
- Sürekli Allah’ı anmalı, hatırından çıkarmamalıdır.
- Allah’ı her şeye tercih etmelidir.
- İnsanlardan ümidini kesmeli, Allah’a yönelmelidir.
- Heybetli de olsa, huşu ile alçalmalıdır.
- Her zaman hayâlî olmaya dikkat etmelidir.
- Rızıkı Allah’tan bilip, dünya işlerine fazla dalmamalıdır.
- Allah’a teslim olmalı ve Allah’tan gelene rıza göstermelidir (Hakkı, 2014: 924).

2.15.2. Öğretmenim Öğrencisine Karşı Görev ve Sorumlulukları

- Eziyetlerine katlanmalı ve yeri geldiğinde susmalıdır.
- Halim ve selim olmalıdır.
- Vakarla oturmalıdır.
- Başını önde tutmalı, tevazu göstermelidir.
- Şakayı, mizahı ve boş konuşmayı terk etmelidir.
- Öğrenciye yumuşak olmalıdır.
- Öğrenemeyene sabırlı olmalıdır.
- Zekâsı kuvvetli olmayanı güzel yolla irşat etmelidir.

- Tekrar tekrar soru soranı azarlamamalıdır.
- Soru sorana yardımını esirgememelidir.
- Soruyu iyice anlamalı ve sonra cevap vermelidir.
- Kendi hatasını kabul etmelidir.
- Doğruya yönelmeli ve Hakk'a boyun eğmekle ders vermelidir.
- Öğrenciyi zararlı ilimlerden korumalıdır.
- Faydalı ilmi Allah'tan başkası için öğrenmekten öğrencileri menetmelidir (Hakkı, 2014: 926).

2.15.3. Kişinin Anne ve Babasına Karşı Görev ve Sorumlulukları

- Onların sözlerini dinlemelidir.
- Emir ve isteklerini yerine getirmelidir.
- Onlardan izinsiz oturmamalıdır.
- Onlar içeri girdiklerinde ayağa kalkmalıdır.
- Yolda onların önünden yürümemelidir.
- Öğrenci olan çocuklarına yumuşak olmalıdır.
- Öğrenemeyen çocuklarına karşı sabırlı olmalıdır.
- Çağırdıklarında buyurun demelidir.
- Yardımlarını çabuk görmelidir.
- Rızalarını almada gayretli ve hırslı olmalıdır.
- Onlara kol kanat germeli ve hürmetli olmalıdır.
- İyiliklerini başlarına kakmamalıdır.
- Onlara hiddetle bakmamalıdır.
- Yüzlerine karşı yüzünü ekşitmeyip güler yüzle ve tatlı sözle gönüllerini almalıdır.
- Emir ve izinleri olmadıkça gurbete ve yolculuğa gitmeyip yanlarında kalmalıdır (Hakkı, 2014: 927).

2.15.4. Anne ve Babanın Çocuklarına Karşı Görev ve Sorumlulukları

- Baba evladının doğumu ile sevinmelidir.
- Kız çocuğu olursa daha çok sevinip onlara hürmet etmelidir.
- Çocuğuna güzel isim vermelidir.
- Yedinci gününde veya daha sonra akika niyetiyle kurban kesmelidir.

- Yedinci günden on yaşına gelince oğlunu sünnet ettirmelidir.
- Oğlu yahut kızı altı yaşına gelince onlara Kur'an ve dinin diğer emirlerini ve yasakları öğretmelidir.
- Oğluna ok atmak, yüzmek ve kolay bir sanat öğretmelidir.
- Oğluna iyi lakap vermelidir
- Kızına yemek pişirmeyi, dikiş dikmeyi öğretmelidir.
- Turfanda meyveyi önce kız çocuğuna vermelidir.
- Bütün çocuklarını süsleme, giydirme, yedirme ve hediye aynı tutmalıdır.
- Çocuklarını şefkatle öpmeli, acıyarak kucağına almalıdır.
- Çocuklarına çok merhametli davranmalıdır.
- Onlarla oynayıp güler yüzle konuşmalıdır.
- Onlara beddua etmeyip, hayır dua etmelidir.
- On yaşına gelen çocuklarını erkek ve kız diye ayırıp ayrı yataklarda yatırmalıdır.
- Çocuğun yapamayacağı işi ve hizmeti, ona emretmemelidir.
- Yanında olanlarına kendi yediğinden yedirmeli ve kendi giydiği gibi giydirmelidir.
- Hiç kimsenin evladı için kötü düşünülmemelidir. Böylece onun zararı kendi evladına dönmesin (Hakkı, 2014: 934, 935).

2.15.5. Akrabaların Birbirlerine Karşı Görev ve Sorumlulukları

- Kişi akrabasını arada bir ziyaret edip onlarla sıcakkanlı konuşmalıdır. Akrabaya mümkünse haftada bir, ayda bir yahut yılda bir kere ziyarete gidilmelidir. Mümkün değilse onlara bir mektup (mesaj) hediye ya da bir selam gönderilmelidir.
- Kendisinin yakın akrabaları ile yardımlaşma ve dayanışmada tek bir el gibi olunmalıdır. Onların üzüntülerinde neşelerinde hep beraber olunmalıdır.
- Akrabasının kendisine düşen ihtiyacını reddetmeyip yerine getirmelidir. Zira onları reddetmek, ihtiyaçlarını gidermemek sıla-ı rahmi kesmek demektir.
- Babasından sonra amcasına, büyük kardeşine ve dayısına itaatte ve hürmette babası gibi davranmalıdır.
- Annesinden sonra halasına, büyük ablasına ve teyzesine itaatte ve hürmette annesi gibi davranmalıdır.

- Amcalar, abiler, ablalar, teyzeler, halalar, dayılar da yeğenlerine kendi evlatları gibi muamele etmelidirler.
- Akrabanın her eziyetine katlanıp, acı sözlerini duymamalıdır. Hastalarını ziyaret edip, cenazelerine katılıp, vasiyetlerini yerine getirmelidir.
- Akrabaların çocuklarına her daim iyi davranmalıdır (Hakkı, 2014: 936, 937).

2.15.6. Komşuların Birbirlerine Karşı Görev ve Sorumlulukları

- Kişinin kendi evine bitişik olan evlerde oturanlar ve kendi kapısının karşısında bulunup, kapıları görünen evlerde oturanlarla, gayrimüslim olsa dahi iyilik yapmalı akrabası gibi ikramda bulunmalıdır.
- Komşunun ehline ihanet etmeyip namuslarını korumalıdır.
- Komşunun hizmetçilerine uzun uzadıya bakmamalıdır.
- Komşusu muhtaç ise, işlerini ve ihtiyaçlarını karşılamalıdır.
- Komşusunu eliyle yahut diliyle incitmekten kaçınmalıdır.
- Komşusunun evine izinsiz bakmamalı ve girmemelidir.
- Gayrimüslim de olsa hediyeleşmelidir.
- İyi bir yemek pişirdiği zaman, yakın komşusuna ikram etmelidir.
- Komşusu borç istese imkânı oldukça vermelidir.
- Komşularını ziyaret etmeyi ihmal etmemelidir.
- Komşusunun çocuklarına ve hayvanlarına iyi davranmalıdır.
- Komşusundan izinsiz kendi binasını onun binasından yüksek ve üzerine gelip şekilde yaptırmamalıdır.
- Komşusunun gizli şeylerini ve ayıplarını sormamalı, araştırmamalıdır.
- Komşusuna selam verip, hatırını sormalıdır.
- Komşusuyla sözü uzatmayıp, öz konuşmalıdır.
- Komşusunun hediyesini az ise de kabul edip çok görmelidir.
- Komşusunun ayıplarını örtmelidir.
- Evini komşusunun izni olmadan başkasına satmamalıdır.
- Komşusu bir yerden gelince ziyaretine gitmelidir.
- Komşusu sevinçli olduğunda sevincine ortak olmalı, üzüntülü olduğunda teselli etmelidir.
- Komşusu hastalanınca ziyaret etmelidir.

- Komşusu vefat edince, cenazesinde bulunmalıdır.
- Komşusunun yetim çocuklarını sevmeli, şefkat göstermelidir.
- Komşusuna hoşnut olacağı muamelede bulunmalıdır.
- Diğer insanlardan tahammül edemediği eziyeti, komşusundan görüyorsa tahammül etmelidir (Hakkı, 2014: 937, 938).

2.15.7. Yakın Arkadaşlara Karşı Görev ve Sorumluluklar

- Mal ve mülkünden arkadaşına bağışlayıp onun ihtiyacını görmelidir.
- Arkadaşının sırrını herkesten saklamalıdır.
- Arkadaşının ayıplarını örtmelidir.
- İnsanların, arkadaşını kötülemesinden üzüleceği sözü ona söylememelidir.
- İnsanların, arkadaşını methinden sevineceği sözü ona söylemelidir.
- Arkadaşının sözünü can kulağı ile dinlemelidir.
- Arkadaşının sözüne karışmamalı ve münazara etmemelidir.
- Arkadaşını kendisine hoş gelen lakabıyla çağırmalıdır.
- Arkadaşına nasihat gerekirse, güzellikle nasihat etmelidir.
- Arkadaşının iyilikleri için onu övmelidir.
- Arkadaşının gıybeti yapılmıca onu himaye etmelidir.
- Arkadaşının kusurlarını görmezlikten gelmeli, kızmayıp af etmelidir.
- Arkadaşına sağlığında ve öldükten sonra dua etmelidir.
- Arkadaşı üzüntülü ise üzülmeli, sevinçli ise sevinmelidir.
- Arkadaşının yanında ve arkasında beraber olup, gizli ve açık hep hayır düşünmelidir.
- Arkadaşına kendi işinde bir külfet yüklememeli, kendi ihtiyaçlarından onun kalbini rahat eylemelidir.
- Arkadaşını hep güler yüzle karşılamalıdır.
- Arkadaşının hal ve hatırını çocuklarını, yakınlarını sormalıdır.
- Arkadaşının sözünü tasdik edici sözleri söylemelidir.
- Arkadaşının ölümünden sonra eşi, çocukları ve sevdiği akrabası ile hüsnü vefa göstermelidir (Hakkı, 2014: 940).

2.15.8. Cahil İnsanlarla İlişkiler

- Onların sözlerine kulak asılmamalıdır.

- Onların aralarında kullanılan çirkin sözleri duymazlıktan gelmelidir.
- Onlarla görüşmelerden kaçınıp, mekânlarında fazla kalmamalıdır.
- Onlara ihtiyaç duyulduğunda dahi bir şey istenilmemelidir.
- Onlarla ilişkileri kesmeye gayret göstermelidir (Hakkı, 2014: 942).

Sosyal yaşamın ideal bir yaşama dönüşebilmesi ve daha yaşanabilir bir hayat için tavsiyelerde bulunan İbrahim Hakkı, her konuda olduğu gibi bu konularda da önemi küçümsenmeyecek, fayda sağlayacağı tecrübelerle kanıtlanmış, uyulduğu takdirde olumlu sonuçların ortaya çıkacağı, ahlâka dair tavsiyelerde bulunmuştur.

Sadece çevremizdeki insanlarla değil, kendi bedenimizle de nasıl iletişim kurmamız konusunu da ihmal etmeyen İbrahim Hakkı, öncelikle kendimizle uyum içerisinde olmamız gerektiğini belirtmiştir. Çalışmamızın son konusunu teşkil eden, “İnsan bedeninde bulunan azaların ahlâka uygun olmayan halleri” başlıklı bölümde de bu konulara yer vererek çalışmamızı nihayetlendirmiş bulunacağız.

2.16. İnsanın Bedeninde Bulunan Azaların Ahlâka Uygun Olmayan Durumları

Marifetnâme’ye göre mü’min bir kul yedi uzvuyla bütün bedenini üç yüz adet günahattan korursa takvalı kullar sınıfına girer (Hakkı, 2014: 950). Bu azalar, kulak, göz, dil, el, karın, ferç ve ayaktır. Korkma, sakınma, Allah korkusuyla günahattan kaçınma, Allah’ın emir ve yasaklarına uymakta titizlik gösterme, Allah’ın himayesine girme, emrini tutup azabından korunma anlamında olan Kur’ani terime takva denir. Bu şekilde titiz davranan insana da takvalı kul manasında “muttaki” denir (El-İsfehani, 1961: 530).

İşte böyle bir kul olmanın yolunun bedeni günahlardan korumaktan geçtiğini söyleyen İbrahim Hakkı, bu konuları da Marifetnâme’de başlıklar altında ve maddeler halinde ele almıştır. Burada ifade edilen, sakınılması gereken davranışlar organlar üzerinden insanın kendisi muhatap alınarak bir bakıma farklı bir pedagojik üsluba başvurulmuştur. Bu şekilde iyi ve kötü eylemler gerçekleştirme durumlarında insanın bu tür hal ve hareketleri kolaylıkla hatırlaması ve hatırdan tutması amaçlanmış olabilir. Bu bölümde de Marifetname’de uzuvların korunması gereken, ahlâka muğayir fiillerinden bazıları şu şekilde sıralanmıştır;

Kulak

- Konuşulması uygun olmayan sözleri dinlemek.
- Konuşulanları konuşandan habersiz dinlemek.
- Kur'an'ı ve hutbeyi dinlememek.
- Sözü dinlenmesi gereken amirleri, din bilgini, efendi ve eşi gibi kendisine uyulanları dinlememek.
- Fetva sorulan müftülerin cevaplarını ve sözlerini dinlememek.
- Hasım ve şahidin sözünü dinlememek.
- Kendisinden bir şey isteyen sözünü dinlememek.
- Yaşlıların sözlerine kulak asmamak (Hakkı, 2014: 950).

Göz

- Kasten namahreme, yabancı kadınlara bakmak.
- Fakir ve zayıflara hakaret gözüyle bakmak.
- Açıkça günah işleyenlere zaruretsiz bakmak.
- Dünya işlerinde kendinden yüksek olanlara rağbet gözüyle bakmak.
- Din işlerinde, kendinden altta olanlara kibir gözüyle bakmak.
- Başkasının evine izinsiz bakmak.
- Hâkimin, amirin, şahitlerin ve hasımların yüzlerine bakılmaması (Hakkı, 2014: 951) .

Dil

- Küfür olan sözler söylemek.
- Yanlış sözler söylemeyi adet edinmek.
- Yalan söylemek.
- Koğuculuk yapmak.
- Alay etmek
- Fuhuş sözleri söylemek.
- Gıybet etmek.
- İnsanlara lanet etmek.
- Kinaye ile yalan söylemek.
- Ölü üzerine ağlayıp sızlamak.
- İnsanlarla çekişmek, münakaşa etmek.
- Husumet etmek.
- Avamın anlamadıkları soruları sormak.
- İnsanlara mugalata söylemek, demagoji yapmak.
- Tabirinde hata yapmak.
- Sözlerine nifak sokmak.
- İki dilli konuşmak. (ayrı ayrı yerlerde başka şekillerde konuşmak)
- Emr-i münker (kötülüğü emir) ve nehy-i maruf (iyiliği yasak) yapmak.
- Sözleri sert söylemek.

- İnsanların ayıplarını araştırmak.
- Kendisinden mertebeye yüksek olanların yanında, söze kendisi başlamak.
- Ezan okunurken konuşmak.
- Namaz içinde dünya sözü söylemek.
- Namazda hutbe okunurken, okunan hutbeyi dinlemeyip konuşmak.
- Fecrin doğmasından güneşin doğuşuna kadar dünya sözleri söylemek.
- Müslümana beddua etmek.
- Zalime ıslah olmasından başka dua etmek.
- Kur'an okunurken konuşmak.
- Camide dünyalık lüzumsuz işleri konuşmak.
- İnsanlara kötü lakap takmak.
- Yemin-i gâmus (yalan yere yapılan yemin) etmek.
- Allah'tan başkası adına yemin etmek.
- Kendi kendine beddua etmek.
- Mümini lafla tahrik etmek.
- Konuşanın sözünü kesmek.
- Tabi olunanın (kendisine uyulanan) sözünü reddetmek.
- Bir şeyin helal haram oluşunu o alanda bilgili olandan başkasından sormak.
- Mizah etmek, çokça şaka yapmak.
- Herkesi yüzüne karşı methetmek.
- Fazlaca konuşup, boş sözler söylemek.
- İki kişinin başkasının yanında gizlice konuşması.
- Hacetini yapana selam vermek.
- Yapılması günah olan bir işe izin vermek.
- İbadetmiş gibi, ibadet olmayan sözleri söylemek ve yapmak (Hakkı, 2014:951, 952).

El

- Haksız yere bir kimseyi öldürmek.
- Bir kimseyi yaralamak.
- Hırsızlık yapmak.
- Hayvanlara eziyet etmek.
- Zengin kişinin, öşür, fitre, zekât ve bulduğu herhangi bir şeyi kendisine mal etmesi.
- Hediye veren kişinin, hüsnü zannına aykırı olan kişiden hediye alması.
- Bâtıl vakıftan bir şeyler almak.
- Sahih vakıftan çalışmadan bir şeyler almak.
- Leş, kan, şarap gibi aynı haram olan şeyleri eline almak.
- Deli veya sabinin malını almak, malına el koymak.
- Bakması haram olana dokunmak.
- Kendi malını ayıplamak ve israf etmek.

- Kendi malını telef etmek.
- İşverenin malını izinsiz almak.
- Malını gösterişe veya lüzumsuz işlere harcamak.
- Borçlusunu soyup kendi alacağı kadar almak.
- Ziyafet artığı yemeği izinsiz almak.
- Hamamda özürsüz olarak başkasına bedenini ovdurmak.
- Kumar aletleri ile kumar oyunları oynamak.
- Horoz, köpek gibi hayvanları dövüştürmek.
- Canlı hayvanları nişana bağlayıp ok, kurşun veya taş atmak.
- Kendi karısından başka bayanlar ile el oyunu oynamak.
- Büyük ve küçük abdestsiz hayız ve nifas halinde olarak Kur'an'a, tefsir kitabına dokunmak ve bunlardan yazmak.
- Söylenmesi haram olan sözü yazmak.
- Başkasının malından bir müddet faydalanıp yine ona vermek için ondan izinsiz almak.
- Bir ayıp ve noksan gelmese de yine başkasının mülkünde izinsiz tasarrufta bulunmak.
- Bir mü'mini silah ile korkutmak.
- Bir kimsenin bir şeyini şaka da olsa almak.
- Kesilmiş tırnak ve saçları ortalığa atmak.
- Kabir üzerindeki meyveyi ya da sebzeği koparmak.
- Mezar lahdini kasten açmak.
- Sağ eliyle burnu temizlemek ve taharetlenmek.
- Erkeğin gümüşten başka yüzük takması.
- Rüşvet alıp vermek.
- Gasp olunmuş maldan hediye vesaire almak.
- Kudreti olan kimsenin mazluma el uzatmaması.
- Tırnakları ve temizlenmesi gereken yerleri kesmemek ve temizlememek.
- Zayi olacak buluntu eşyayı bırakmak.
- Mal ve hayvanı yanmaktan, soyulmaktan, boğulmaktan kurtarmamak.
- Güneş battıktan sonra çocukları ve hayvanları içeri almamak.
- Gece olduğunda kapıyı kapatmamak.
- Kapların ağzını kapatmamak.
- Boş yere ev aletlerini açık, yanık bırakmak (Hakkı, 2014: 953, 954).

Karın

- Zaruretsiz haram yemek.
- Doyduktan sonra yemeye devam etmek.
- Bedene zarar verecek şeyleri yemek ve içmek.
- Kabristanda yemek yemek.
- İftihar olunmak ve öğünmek için hazırlanan yemekten yemek, içecekten içmek.

- Özürsüz sol el ile yemek ve içmek.
- Yemeğin ortasından yemek.
- Beraber yediği kimsenin önünden yemek.
- İçki içilen bardaktan su içmek.
- Yemeyi, içmeyi hasta oluncaya ve ölünceye kadar bırakmak.
- Kırk günden fazla çorba içmeyi bırakmak (Hakkı, 2014: 955).

Ayak

- Günah işlenen yere gitmek.
- Anne, baba ve eşinden izinsiz savaşa gitmek.
- Başkasının mülküne izinsiz girmek.
- Kabirler üzerinde yürümek.
- Kibleye, Kur'an'a ve ilim yazılı olan kitaba karşı ayak uzatmak.
- Ayak ile insana ve hayvana tekme atmak.
- Zalimlerin kapısına zaruretsiz gitmek.
- Kıymetli yerlere (mescid vb.) sol ayak ile girip sağ ayak ile çıkmak.
- Kıymetsiz yerlere (tuvalet vb.) sağ ayak ile girip sol ayak ile çıkmak.
- Yolculuktan döndüğünde eşinin yanına habersiz gitmek.
- Camide insanların omuzlarına basıp ileri gitmek.
- Cuma namazına ve cemaatle namaz kılmaya gitmemek.
- Öğrenmeye ve öğretmeye gitmemek.
- İmkânı olduğu müddetçe cihada ve hacca gitmemek.
- İyi olan davete gitmemek.
- Acizin yardımına gitmemek.
- Ölünün yıkanması ve defnedilmesine gitmemek.
- Ücretle çalışanın, çalıştığı kimsenin işine gitmemesi.
- Çocuğun anne ve babasının yanına gitmemesi.
- Kadının ev işlerini yapmaması.
- İnsanların vali, amir vb. kişilerin emrine uymaması.(Hakkı, 2014: 955-956)

İnsanın kendisine emanet edilen bedenini, insana o bedeni emanet eden Allah'ın emir ve yasakları doğrultusunda kullanması gerektiğini açık şekilde izah eden ve ahlâki yönden en ideal olanı insanlara aktarmayı amaçlayan İbrahim Hakkı, insanın hem kendisi hem de çevresi açısından değeri azımsanmayacak tavsiyelerde bulunmuştur. Bedenin dışında diğer olumsuz hal ve tavırlara da değinen düşünürümüz aşağıda bu konuları da kısaca ortaya koymuştur.

2.17. Ahlâka Uygun Olmayan Diğer Hal ve Tavırlar

- Avret yerini açık bırakmak.
- Bedeni haram olan şeye dokundurmak.
- Haram yolla elde edilen evde oturmak.

- Anne ve babaya asi olmak.
- Sıla-i rahimi terk etmek.
- Eşlerin birbirlerinin haklarını gözetmemeleri.
- Yabancı kadınla yahut erkekle yalnız kalmak.
- Çocuğuna ebeveynin sahip çıkmaması.
- Erkeği kadına, kadını erkeğe benzetmek.
- Kötü insanlarla arkadaş olmak.
- Esnediğinde ağzı açmak, el ile kapatmamak.
- İnsanların gelip geçtiği yol vesairenin üzerinde oturmak.
- Güneşle gölge arasında oturmak.
- Halka kurulmuş yerin ortasında oturmak.
- Başkasının yerinde oturmak.
- Camide dünya işleri ile uğraşmak.
- İnsanlara büyü yapmak.
- Eğilerek selam vermek.
- Nazar boncuğu gibi şeyleri boynuna asmak.
- Bıyıkları uzatmak.
- Hür kadının mahremi olmadan yolculuğa çıkması.
- Binek hayvanının üstünden inmeme.
- Üç arkadaşın aralarından birini başkan seçmemeleri.
- Yolculukta arkadaşını geride bırakmak.
- Düğün yemeğini yememek.
- Yüzükoyun yatmak.
- Tedbirsiz açık yerde uyumak.
- Eli kirli olarak yatmak.
- Başkasının hayvanını saklamak.
- Soğan ve sarımsağı çiğ yiyenlerin, insanların yanında bulunması.
- Abdest almayı bırakmak.
- Namaz kılmayı bırakmak.
- Cemaatle namaz kılmayı terk etmek.
- İmama muhalefet etmek.
- Cuma namazını kılmamak.
- İmkanı olanın zekat vermemesi, ramazan orucunu tutmaması, adağını yerine getirmemesi, fitır sadakasını vermemesi, kurban kesmemesi ve hacca gitmemesi.
- Kaza namazı olanın kaza namazlarını kılmaması.
- Cihadı bırakmak.
- Dini kitapları okumamak, bilgi sahibi olmamak.
- Tehlikeli vasıtalara binmek.
- Yalan söyleyerek satış yapandan alışveriş yapmak.
- Müsrife sadaka vermek.

- Camide dilenciye sadaka vermek.
- Allah'ın adının yazılı olduğu bez, kâğıt gibi şeylere bir şeyler sarmak veya bir şeyler koymak.
- Kur'an'ı biliyorken unutmak, ezberinde olan ayetleri unutmak.
- Faiz alıp-vermek.
- Yiyecek malzemelerini ucuz alıp, saklayıp, pahalı satmak.
- Parayı kötü bir işe yatırmak.
- Hatibin uzun hutbe okuyup insanları bıktırması.
- Zengin olanın borcunu ihmal etmesi.
- Mezar üzerinde mum yakmak.
- Verilen hediyeyi geri almak.
- Savaşta kâfirden kaçmak (Hakkı, 2014: 956- 958).

Yukarıda aktarılan davranış tarzlarına baktığımızda sosyal hayatta toplumsal ve yöresel barışın, huzurun oluşması, devam edebilmesi için uygulanması gereken hal, hareket ve tavırların olduğunu görmekteyiz. İnsanın günlük hayatta uygulaması gereken ahlâkî davranışların nasıl olması gerektiğinden açıkça bahseden İbrahim Hakkı, insanların güzel ahlaka sahip olabilmesinin yollarını göstermiştir. Marifetname'de ifade edilen tavsiyelerin Kur'an'a ve Hz. Peygamberin (sav) yaşantısına kısaca İslam'a uygun kâmil bir Müslümanın uygulaması gereken kaide ve kurallarla uyumlu olduğunu görmekteyiz. Diğer taraftan burada yer alan konuların sadece Müslümanlar için değil, diğer dinlere mensup insanlara da hitap ettiği fark edilmektedir. Belli bir kavme değil de, bütün insanlığa gönderilmiş olan İslâm dini, bütün insanlığı kurtarmayı amaçlamış ve Müslüman din âlimleri de bu amaç için eserler kaleme almışlardır. Nitekim İbrahim Hakkı'nın da bu tarz bir yaklaşımla Marifetnâme'yi kaleme aldığını söyleyebiliriz.

SONUÇ

İslam düşüncesinde ahlaki gelişime büyük önem verilmiştir. Gerek İslam filozoflarında gerek İslam düşüncesinin diğer temsilcilerinde din ahlak ayrılmazlığına vurgular yapılmıştır. Erzurumlu İbrahim Hakkı da bu anlamda ahlak meselelerini insan düşüncesinin hem dünyevi hem uhrevi gayelerini gerçekleştirmede önemli görmüş ve birçok çalışmada ahlak meselelerini konu edinmiştir.

Bu anlamda Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Marifetname adlı eseri bir ahlak yapıtı olarak nitelendirilebilir. Burada ortaya konan ahlaki vurgular insanın bulunduğu yer ve zamana göre nasıl hareket etmesi gereğinden bahsetmekten tutalım da uhrevi saadetin kazanılması için dikkat edilmesi gereken konulara kadar büyük bir yelpazeyi içine almaktadır. Çalışmamızda tespit edebildiğimiz kadarıyla Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın, ahlak meselelerini ele alırken teorik ve spekülatif tespit ve değerlendirmelerden ziyade pratik ve hayatın reel akışında birebir karşılaşılan boyutlarını dikkatlerimize sunduğunu görmekteyiz.

İnsanın günlük yaşantısına ışık tutmayı amaçlayan Erzurumlu İbrahim Hakkı tasavvuf ehli bir ilim adamı olması itibariyle ahlaki meselelerin tespitinde ve bunların ideal anlamda gerçekleştirilebilmesinde, kimi zaman tasavvuf ehlinin yol ve yöntemlerine de başvurmuştur. Birçok ilim dalında vukufiyeti bulunan Erzurumlu İbrahim Hakkı, hayatı boyunca biriktirdiği tecrübelerini eserlerine yansıtmaya çalıştığı gibi bu tecrübelerden edindiği kanaatleri ahlak anlayışına da yansıtmıştır. Bu konu ile ilgili değerlendirmemizin nedeni ise onun hayatın birçok farklı veçhesi hakkında öne sürdüğü fikirlerden anlamaktayız. Astronomi, anatomi, fizyoloji, psikoloji, sosyoloji, tefsir, kelam, fıkıh, tasavvuf vb. birçok ilmin yer aldığı Marifetname'de çalışmamıza konu olan ahlaka dair meselelere bölümler halinde yer vermeye çalıştık.

Marifetnâme'de, oturan yerlerin ve şehirlerin mizacından bahsedilmiş olması insanların kendilerine uygun yerleşim yerleri seçmelerinde yardımcı olacağı kanaatindeyiz. Yine yerkürenin boylam ve enlem daireler, burçlar ve bunların insanın hayatına etki etmesinden bahsedilmiş olması da insanların karakteristik yapısına etki eden hal ve hareketlerinin nereden kaynaklandığını anlaşılır kılacağını düşünmekteyiz. Türk dünyasında İslamiyet'ten önce kullanılan On İki Hayvanlı Türk Takvimine yer

verilmiş olması da İbrahim Hakkı'nın Osmanlı'nın İslamiyet'ten önceki tarih ile de ilgilendiğini göstermektedir. İnsanı kötülüğe sürükleyen ve iyiliğe sevk eden nefsin hallerinden bahsedilmesi, insana vesvese verenin ne olduğunu ve bu vesveselerden kurtulmak için neler yapılması gerektiği konusunda insanın psikolojik durumunu kontrol altında tutmasına yardımcı olmaktır. Yine Marifetname'de insan bedeninin şekilleri ve hayata etkisi konulu bölümde insanın yine karakteristik yapısının, kendisinden beklenilebilecek hal ve hareketin hangi doğrultuda olacağını anlaşılmasını kolay kılmaktadır.

İnsan sağlığının da ihmal edilmediği Marifetname'de insanın günlük ihtiyacı ve hayatının devamını sağlayan yeme-içme adabından bahsedilmesinden, sağlıklı bir toplumun devamı için çaba gösterildiğini anlamaktayız. Yine insanın ahlakına göre ölümünün nasıl olacağından bahseden İbrahim Hakkı, bu dünyada insanın nasıl hareket etmesi gerektiği konusunda insanlara tavsiyelerde bulunması da İbrahim Hakkı'nın insana bu dünyada ve ahirette insanın huzurlu ve mutlu olmasını amaçladığını görmekteyiz. Ölümden sonrası için, insanın cennetlik ya da cehennemlik oluşundan bahsedilmiş olması da insana hem ümit ve sevinç hem de korku ve uyarılmışlık hissini vererek, yaşamı düzene sokmak için çaba gösterilmesine yardımcı olacaktır. Gerçek mutluluğun bu dünyada değil de ahirette olacağını her fırsatta hatırlatan İbrahim Hakkı bu dünyada itidalli olmayı öğütlemiştir.

İnsanı diğer bütün canlılardan ayıran özelliğinin akıl olduğunu ve bu akılı Allah'ın emirleri doğrultusunda kullanarak ancak gerçek akıl sahibi olunacağını, bunun yolunun da insanın ahlaken güzel hal ve hareketlerde bulunması gerektiğini söyleyen İbrahim Hakkı ahlaklı olabilmenin insanın aklını doğru yolda kullandığının ispatı olarak görülebileceğini anlatmak istemiştir.

Allah'a layıkıyla kul olmanın ve dost olabilmenin yollarının neler olduğunu anlatılması, Hz. Peygamber'in, sahabenin, onlara tabi olanların ve din âlimlerinin nasıl bir hayat sürdüğünden bahsedilmesi de bu dünyada nasıl hareket edilmesi gerektiğine dair örneklerin bulunduğunu bir kez daha görmekteyiz. Yine günlük hayatımızda, Allah'a karşı, öğretmenin öğrencisine, öğrencinin öğretmenine, anne babaya, çocuklara, eşlerin birbirlerine, akrabalara, arkadaşlara ve diğer insanlara karşı görev ve sorumsuzluklarımızın neler olduğunu anlatılması, insan bedeninin vasıflarının ayrıca

zikredilmesi, toplumun huzur ve mutluluğunun kalıcı olması açısından büyük öneme sahiptir. Son olarak, Marifetnâme’de bulunan ahlâka dair konuları aktarmaya çalıştığımız çalışmamızda, Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın insanın dünya ve ahiret hayatını, toplumun huzur ve refahını, dünyanın yaşanılır hale gelmesini amaçladığını görmekteyiz.

KAYNAKLAR

- ABDULBÂKÎ, Muhammed Fuad; Müttefekün Aleyh Hadisler, (çev. Abdullah Feyzi Kocaer) Yeni Şafak Gazetesi Yay. İstanbul, 1986.
- ADIVAR, Adnan; Osmanlı Türklerinde İlim, Remzi Kitabevi, İstanbul 1982.
- ; Tarih Boyuncu İlim ve Din, Remzi Kitabevi, İstanbul 1994.
- ALTINTAŞ, Hayrani; Erzurumlu İbrahim Hakkı, Nadir Kitabevi, İstanbul, 1992.
- ; İbn-i Sina Metafiziği, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002.
- ALTUĞ, Zafer ve Temiray ÇELİK; Tarihte ve Günümüzde Hasankale, İzmir, 1997.
- AYDIN, Mehmet S. Din Felsefesi, 9. D.E.Ü.İ.F. Yayınları, İzmir, 2001.
- ; İktisat'ın Felsefesinde İnsan, AÜİFD, sayı, XXIX, Ankara, 1987
- ; "İbn- i Sina'nın Mutluluk Anşayışı", İbn-i Sina Doğumunun Birinci yılı Armağanı, Ankara, 1984.
- AYNİ, Mehmet Ali; "Şeyh İbrahim Hakkı". İstanbul: Daru'l-Fünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası, Sayı II, 1332.
- BİLHAN, Saffet; Eğitim Felsefesi Kavram Çözümlemesi 1. c. 1. kısım A. Ü. Eğitim Bilimleri Fakültesi Yay. Ankara 1991.
- BİNARK, İsmet, SEFERCİOĞLU, Nejat; Erzurumlu İbrahim Hakkı Bibliyografyası, Nadir Kitabevi, Ankara, 1977.
- BİRAND, Kamiran; İlkçağ Felsefesi Tarihi, Ajans Türk Matbaası, Ankara, 1964.
- BUHARİ; Ahlak Hadisleri (EdebülMüfred Tercümesi) çev. A. Fikri Yavuz, İstanbul 1974.
- ; Sahih, Çağrı Yay. İstanbul 1992.
- ÇAĞRICI, Mustafa; "İbrahim Hakkı Erzurumi", DİA, XXI. Cilt, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 2000.
- , Mustafa; "İslam Düşüncesinde Ahlak" ,Dem Yayınları, İstanbul, 2012.
- ÇAVUŞOĞLU, Hayrunnisa; "Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Yetiştigi Çevre, Hayatı ve Eserleri", 192. Ölüm Yıldönümünde Erzurumlu İbrahim Hakkı, İstanbul, 1974.

- ;"Erzurumlu İbrahim Hakkı", Türk Kültürü, Cilt X, Sayı 120, 1972.
- ÇUBUKÇU, Ağâh; "İbrahim Hakkı'nın Felsefesi", İbrahim Hakkı ve Müspet İlimler Sempozyumu Tebliğleri, Sermet Matbaası, Siirt, 1987.
- DEMİR, Mehmet Suat; Erzurum Hasankaleli İbrahim Hakkı Hazretlerinin Risaleleri, Akif Ofset, Erzurum, 2004.
- DİCLEHAN, Şakir; Erzurumlu İbrahim Hakkı, Vekitap Yay. İstanbul, 1980.
- DUPRE, Ben; 50 Philosophy Ideas You Really Need to Know, Quercus, Book Sales yay. London, 2009.
- EBU DAVUD; Sünen, Çağrı Yay, İstanbul, 1992.
- EBU NASR MUHAMMED; "Fusul El Medeni, neşr D. M. Dunlop, Cambridge, 1961.
- ERDEM, Hasan Hüsnü; İlahi Hadisler, DİB Yay. Ankara, 2012.
- EREN, Hikmet; Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Hayatı, Kişiliği ve Eserleri. Hoca Ahmet Yesevi Ocağı Yay. Ankara, 2003.
- ERSOY, Mehmet Akif; Safahat, TDV Yay. Ankara, 2009.
- ERZURUMLU, İbrahim Hakkı; Marifetname, Matbaayı Ahmet Kamil, İstanbul, 1310-1330.
- ;Mârifetnâme, Sdl. Durali YILMAZ, Hüsnü KILIÇ, Çelik Yay. İstanbul 2014.
- ;Marifetname, Tercüme: Faruk MEYAN, Bedir Yay. İstanbul 1999.
- ;Divan, haz. Numan Külekçi, Turgut Karabey, Toker Yay. Erzurum, 1997.
- GAZALİ; Tehâfütü'l-Felâsife, Çev. Bekir KARLIĞA, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1981.
- ;İhyâu Ulûmi'd Din, (Trc. Ali Arslan) Merve Yay. c.3, Mısır 1302.
- ; Kalplerin Keşfi, Çelik yay. Trc; Salih Uçan, İstanbul, 2013.
- GÖLPINARLI, Abdülbaki; "İbrahim Hakkı", Türk Ansiklopedisi, XIX. Cilt, TDV Yay. Ankara, 1971.
- HAMİDULLAH, Muhammed; "İslam Peygamberi", Yeni Şafak Yay. Çvr.; Salih Tuğ, Ankara, 2003.

- İBN-İ HALDUN; Mukaddime, II. Cilt, çev. Halil Kendir, Yeni Şafak Yayınları, Ankara, 2004.
- İBN-İ MİSKEVEYH; “Tehzibül ahlak ve tathirul a’rak”, Beyrut, 1398.
- İBRAHİMHAKKIOĞLU, Mesih; Erzurumlu İbrahim Hakkı, Gül Matbaası, İstanbul, 1973.
- İBRAHİMHAKKIOĞLU, Uğur; Erzurumlu İbrahim Hakkı ve İki Torunu, Feyyaz Efendi İle Zakir Bey, Tabakat Matbaası, Ankara, 1998.
- İBRAHİM EL-HAZİMİ; 7 İmamın İttifak Ettikleri, Polen Yay. İstanbul, 2006.
- İHSANOĞLU, Ekmeleddin; “Osmanlı Devletine 19. Yüzyılda Bilimin Giriş ve Bilim-Din İlişkisi Hakkında Bir Değerlendirme Denemesi”, Toplum ve Bilim, Sayı 29-30, Bahar-Yaz, 1985, s. 80.
- İBN-İ MANZUR, Lisanul Arabi C. X Trhsz. Beyrut, 1956.
- İBN MACE;, Sünen, Çağrı yay. İstanbul, 1981.
- İMAM NEVEVİ; Riyaz’üsSalihin, (Tercüme: Abdulkadir AKÇİÇEK) Sağlam Yayınevi İstanbul, 1999.
- KİNDİ, Resailul Kindi El-Felsefiyye,1 Kahire, 1950.
- JACKSON, Robert; “Devlet Okullarında Dini Eğitim ve Değerler Eğitimine Yorumcu Yaklaşımın Katkısı” Değerler ve Eğitimi Uluslararası Sempozyumu, Dem Yay. İstanbul 2007.
- KILIÇ, Recep; Ahlakın Dini Temeli, TDV Yay. Ankara, 1992.
- KURBANOV, Babek Osmanoğlu; “Rönesans Ruhlu Bir Şahsiyet. Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri”, Doğumunun 300. Yılında Erzurumlu İbrahim Hakkı, İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi dergisi c. 2, sayı 2, Ankara, 2003.
- KURNAZ, Cemal; “Felek”, DİA, XII. Cilt, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 1995.
- KÜLEKÇİ, Numan; “İbrahim Hakkı Hazretleri Çok Yönlü Bir Şahsiyettir”, Doğumunun 300. Yılında Erzurumlu İbrahim Hakkı,, İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi dergisi c. 2, sayı 2, Ankara, 2003.
- MESNEVİ; Mevlana, Turkuaz Medya Yay. İstanbul, 2014.

MÜSLİM; Sahih, Çağrı Yay. İstanbul, 1992.

-----;Müsaferin, Çağrı yay. İstanbul, 1992.

ÖZAFŞAR, Sebahattin; Atasözleri Sözlüğü, İlk Adım Yayınevi İstanbul 2010.

ÖZDEN, Ömer; “Erzurumlu İbrahim Hakkı’ya Göre Varoluş”, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 12, Erzurum, 1997.

ÖZEĞE, M. Seyfettin; Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu I. Fatih Matbaası, İstanbul, 1975.

REVNAKOĞLU, Cemalettin Server; Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Marifetnamesi, İlk Harf Yay. İstanbul, 1961.

SALMAN, Yüksel; İslam Ahlakı Temel Konular Güncel Yorumlar, DİB Yayınları, Ankara, 2015.

SARIÇAM, İbrahim; Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı, DİB Yay. Ankara, 2014.

SELVİ, Dilaver; Kaynaklarıyla Tasavvuf, Sistem matbaa, İstanbul, 2001.

SURUÇ, Salih; Peygamberimizin Hayatı, Yeni Asya yay. İstanbul ty.

SUYUTİ, Celaleddin; el-Hey’etü’s-Seniyyefi’l-Hey’eti’s-Sünniyye, Çorum Hasan Paşa Kütüphanesi, nu. 19HK3443/4, 245 vr.

ŞAMİL İSLAM ANSİKLOPEDİSİ; Akit Gazetesi, (Ed. Duran Kömürcü) İstanbul, 1999.

TİRMİZİ; Sünen, Çağrı Yay. İstanbul, 1992.

TOPALOĞLU, Bekir; “Marifetname”, DİA, 28. Cilt, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 2003.

TOPRAK, Celalettin; Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Hocası İsmail Fakirullah, Basılmamış Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Ankara, 1975.

TOPRAK, Feyzullah; “İbrahim Hakkı ve Müspet İlimler”; İbrahim Hakkı ve Müspet İlimler Sempozyumu Tebliğleri, Siirt, 1984.

USLU, Ferit, Tanrı ve Fizik Büyük Patlama ve Öncesi, Ankara, Nobel Yayınları, 2007.

UZLUK, Nafiz; “XVIII. Yüzyıl Fikir Adamlarından Erzurumlu İbrahim Hakkı”,
Doğumunun 300. Yılında Erzurumlu İbrahim Hakkı, İnönü Üniversitesi İlahiyat
Fakültesi dergisi c. 2, sayı 2, Ankara, 2003.

YARAN, Cafer Sadık; Ahlak ve Etik, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2010.

-----; Ahlak Felsefesine Giriş, Dem Yay. İstanbul, 2011.

-----; Din Felsefesine Giriş, Dem Yay. İstanbul, 2012.

YAZIR, Muhammed Hamdi; Kur’an-ı Kerim Meali, Sadeleştiren: Abdüsselam TUNÇ,
Ebabel Yay. İstanbul, 2013.

YILDIRIM, Ali; Din Dilinin Ahlaki Yorumu, Elis Yay. Ankara, 2015.

YILDIRIM, Mustafa; “Erzurumlu İbrahim Hakkı’da Tekâmül Anlayışı”, Atatürk Ü.
Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi, Sayı 20, Erzurum, 1995.

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı : Kürşat AKKUŞ

Doğum Yılı ve Yeri : 1989 - TOKAT

Eğitim Durumu

Lisans Öğrenimi :İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (İLİTAM)

Yüksek Lisans Öğrenimi :Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Felsefe ve Din Bilimleri / Din Felsefesi

Yabancı Dili : İngilizce

Bilimsel Faaliyetleri :

İş Deneyimi :Tokat Müftülüğü / İmam-Hatip

İletişim

E-Posta Adresi : kursatakkus60@hotmail.com